

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 22 (16633)

2003 чылдың
ФЕВРАЛЬ 27,
четверг

Ат салган шагы 18.00
Садар өртээ 3 рубль.

Байыр чедиришишкinnerи

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижинович!

Ада-чурт камгалакчызының хүнү-биле Силерге байыр чедирдим. Быжыг кадыкшылды, чаагай чорукту, чедишкinnerни күзедим. Бодунарның шыдал-шинээнерге бүзүрел болгаш олча-омак Силерниң кезээде эдеринчилеринер болзун.

Хүндүткел-биле,

Россия Федерациязының Президент Администрациязының удуртукчузунуң оралакчызы А.АБРАМОВ.

***

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижинович!

Силерге Ада-чурттун камгалакчыларының болгаш Россияның дайынчы алдар хүнү-биле байыр чедирдим!

Ада-чуртчуларның чогадыкчы тайбың күш-ажылы бистиң Төрээн чуртувустуң эрге-ажыктарын камгалаарының, ооң экономиктиг күчүзүн катап тургузарының база социал чечектелишишкinnerиниң эң чугула магадылалы болзун! Силерге быжыг кадыкшылды, аас-кежиин болгаш чаагай кежик-чолду күзедим!

Красноярск крайының Хоойлужудулга Хуралының Даргазы А.В.УСС.

***

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижинович!

Ада-чурт камгалакчыларының хүнүн таварыштыр байыр чедирдим! Бо байырлалды бистиң чуртувуста чаңчыл езугаар бүгү эр кижилер демдеглеп турар болганда, Россияның төөгүзүнүң алдарлыг арыннарын база катап сактып көөрү, эр хиндиктиг кижилер бүрүзүңге чүгле Ада-чуртун камгалаары чугула бооп турар эвес, харын буттарының талантызы болгаш ак сеткилдиг күш-ажылы-биле Россияга бараан болуру чугула сорулга бооп турар.

Силерге сеткилим ханызындан тайбыңны болгаш аас-кежиин, быжыг кадыкшылды болгаш чедишкinnerни күзедим.

С.ХАРЮЧИ,

Ямал-Ненец автономнуг округтун Күрүне Думазының даргазы, РФ-тин Соңгу чүгүнүң, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн биче буурай чоннар Ассоциациязының президентизи.

***

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижинович!

Ада-чурт камгалакчыларының байырлалын таварыштыр эң-не чаагай байыр чедиришишкinnerин хүлээп ап көрүңер!

Силерге быжыг кадыкшылды, аас-кежиин болгаш чаагай амыдыралды, Россияның национал айыыл чок чоруун камгалаар херекке төнмес улуг энергияны, Ада-чуртувустуң чаагай амыдыралы дээш силерниң харысалгалыг ажылыңарга чедишкinnerни күзедим.

Хүндүлел-биле,

Сибирьниң шериг округунуң шериглериниң командь-лакчызының бирги оралакчызы, генерал-лейтенант В.БАКИН.

ИНТЕРНЕТТЕН МЕДЭЭЛЕР

♦ ТР-ниң УХ-ниң Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палаталарының даргалары В.Оюн, Д. Ооржак февраль 18-ге В.Путинниң ужуражылгазынга киришкен.

Ужуражышкын үезинде эрге-чагыргалар деңнелдериниң аразында бүрүн эргелерни аңгылаар дугайында хоойлужудулга төлевилелдериниң Президент төлевилелин чугаалашкан. Ол хоойлу төлевилелиниң кол идеологу Президент Администрациязының удуртукчузунуң оралакчызы Дмитрий Козак, а ооң кол утказын Президент боду чугаалаан. Реформаның эргежок чугула апарганының дугайында Президентиниң чөптүг чугаазының соонда, Фарид Мухаметшин (Татарстан), Юрий Минаков (Марий-Эл), Виталий Климов (Калининград облазы) чүве чугаалааш, саналдар киирген төлевилелге таарзынмаанын илередирге, Президент дораан-на мынча

деп харыылаан: "Ам-даа боданылы деп чугааладыңар. Ындыг-дыр, харын... Боданырла... Чүве бодавайн чыткаш, 100 чыл боданмаңар, диванга чыда, Обломов ышкаш боданмаңар". Чугаа ооң-биле доозулган.

♦ Алексей Мельников Делегейниң үлетпүр банкызының эргелекчизиниң оралакчызынга томуйлаттырган. Тывадан сенатор Сергей Пугачев баштаан бо банк Шагаан-Арыг — Саян-Шушенск ГЭС суг оруун, Элегес шахтазын база Тываже демир-орук тудуунуң төлевилелдерин акшаландырарыңа дузалаар. Демир-орук тудуунга 50 млрд. рубль негеттинер. Бо айтырыгны чугаалажыры-биле А.Мельников Новосибирскиже чорупкан. Банк спирт заводун тударыңа акшаландырышкын кылыр. Ол ажыглалга кирген соонда республика бюджетинге 1 млрд. рубльди чыл санында киирер, кижилерниң чакпыл арагалардан хоранналып өлүрү эвээжээр.

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА — ЧАА ДЕННЕЛДЕ

Эрткен неделяда Алтай Республиканың делегациязы Тывага албан чоруу кылган. Апрель айда тыва делегация Алтайга баарын дугурушкан. Чана бергеш, алтай журналистерниң дыңнатканын езугаар алырга, АР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Владимир Торбоков парламентага конференция эрттиргеш, албан чоруунуң түңнелин кончуг эки деп демдеглээн.

Делегация Тывага 4 хонук иштинде республиканың кызыгаар чоогунда кожууннар-биле кожа-хелбээ харылзааларны быжыглаар талазы-биле дугуржулгага ат салган. Ооң бирги пунктузунда 2003-2004 чылдарда садыг-экономиктиг болгаш культурлуг харылзааларның чаа программаны ажылдап кылырын айыткан. Оон аңгыда алтай делегация яамы, ведомстволарга барып, ажылчын ужуражылгаларны эрттирген. Богда шажын дуганынга, чурт-шинчилел музейинге чораан.

Ол-бо талаже мал оорлаашкынын шийтирлээриниң айтырыын чугаалашкан. Ынчалза-даа ийи республиканың аразында бирги сорулга — экономиктиг хемчеглерни боттандырары, мал ажылын хөгжүдери, ооң продукцияларын болбаазырадыры. Республикаларның милиция

структураларының аразында ханы харылзаа тургустунган. Мугур-Сын деп черде милиция пунктузун тургускан. Кым-даа диттикпейн турар оорлаашкын — кадыннар "оорлаашкын" болбайн турары чүге багай деп, Улаган районнуң чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Илья Куяков баштактанган. Культура харылзааларын быжыглаарыңа кичээңгейни Күрүне Хуралының (парламентиниң) комитет даргазы Николай Туденев демдеглээн. 15 чыл бурунгаар "Кара-Өдүрек" деп ыры-хөгжүм ансамбли аңаа барганын ол демдеглээн. Улуг кудуруктуг тыва хойларны алтай сыыннар-биле орнажыр дугайында ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының саналы аалчыларны сонуургаткан.

Альберт ХОМУШКУ.

ЧАСПАС АДЫГЖЫЛАР — ЧАЗАК КОМАНДАЗЫ

Ада-чурт камгалакчыларының хүнүнде республиканың Чазаның болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнар командаларының аразында эш хуунуң спортчу ужуражышкыннары болган. Командалар спорттун үш хевиринге: хол боозундан боолаары, хол бөмбүү болгаш бут бөмбүүнге маргышкан.

Хол боозундан боолаарыңа Чазактың командазы тиилээн. Ооң составыңа ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак киржип турган. Хууда бирги черни Чазак командаларының кежигүнү, Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал яамызының сайыды Эрес-оол Байыр-оол алган. Хол бөмбүүнге болгаш бут бөмбүүнге ИХЯ-ның, Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының болгаш каайлының каттышкан командалары тергийдээн.

Алимаа МОНГУШ.

ШКОЛАНЫҢ КҮШ-АЖЫЛ КИЧЭЭЛИНГЕ

Кызыл-Арыгның сески хевирниң тускай коррекциялыг школазының өөреникчилери күш-ажыл кичээлин эң чугула кичээлдерниң бирээзи кылдыр санап турар. Школа соонда амыдыраарыңа белен кылдыр бир тускай мергежилге өөреткеш, доостуруп үндүрер сорулгазын школаның башкылар коллективи амыдыралга боттандырар дээш кызымаккай ажылдап турар. Күш-ажыл кичээлин Андрей Калдар-оолович Куулар бедик шынарлыг эрттирип турар. Школаның мастерскаясында оларның

кылган ажылдарының делгелгезинде чүү чок дээр. А уруглар даараныр, аргыыр, быжарыңа өөренип турар.

ЧУРУКТА: башкылар А.К. Куулар, Д.Ш.Куулар өөреникчилери-биле. **Василий БАЛЧИЙ-ОЛДУҢ** тырттырган чуруу.

Хүндүлүг «Шынның» номчукчулары!

Тыва чоннуң башкызы, сүмелекчизи, суртаалчызы, чарылбас өңнүү «Шын» солуннуң 2003 чылдың I-ги чартыында **ЧАГЫДЫЛГА** март 1-ден июнь 30-ге чедир уламчылап турар.

Чагыдар өртектери: *хууда чагыдыкчыларга чингелде чокка үш айда — 120 рубль, пенсионерлерге — 103 рубль. Организацияларга үш айда — 158 рубль.*

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

Чоокта чаа «Шын» солунга ТР-ниң Чазааның Отчедун номчуп танышкаш, дыка-ла бодандым. Ында республиканың экономиктиг хөгжүлдээнин дугайында тода чугаалаан-дыр.

Ынчангаш анаа үндезилеп, бодумнун чамдык бодалдарыны илередикседим. Мени дүвүредип чоруур айтырыг — бистин Тывавыстың келир үези. Бистин Чаа-Хөл кожуун тургустунга-ла, чаа-ла 10 чыл бооп чоруур. Кожуунун боду дөрт суурдан тургустунган. Шаанда бистин эрги Чаа-Хөл суурга турган «Найрал» аттыг совхозувус ынчангы Тыва АССР-ге алдаржаан турган. Шаңчы, Терезин, Аймырылыг деп черлерниң ховуларындан бир га черден 20-22 центнер тарааны ажаап өстүрүп турган. Мал-маган одар сынмас турган. Эрги Чаа-Хөл суурда школа-выска өөренип турганнар кандыг ат-алдарлыг кижилер үнмеди дээр. Дора дээрге башкы Кошкарлова, чогаалчы Александр Даржай, В.Наксыл, У. Чамзырын, С. Ховалыг дээш, кымнарны чок дээр. Янзы-бүрү мергежилдин тускай эртемниглери оон доозукчуларындан үнүп турду. Амгы үеде-даа суурда тускай эртемниг специалистер хей. Ынчангы үе-биле амгы үени деннээрге кандыгы? Ынчан аныктарга ажылдаар черлер хей турду. Харын-даа школачылардан өрү шефтер, бүрү баглап, сизген кезип, кышкы үеде малчыннарга сакманчылап, чаксы үеде картофель тарыыр дээш, чүпү кылбас дээр. А ам школачылар хамаан-чок, тускай эртемниг аныктарга ажылдаар черлер чок.

Ынчалза-даа ТР-ниң Чазааның талазындан Ш.Д. Ооржак бистин кожуунга кээп, дыка хей деткимче-дузаны көргүскен. Школаларга микроавтостарны, компьютерлерни берип, орук-чириности кылдыртып берип турарына дыка өөрүп турар бис. Ылаңгыя төп одалга системазын доктаамал кичээнгейге ап, дээштиг хемчеглерни ап келген. Чече-даа ындыг дуза көргүстүп турза, аныктарга ажылдаар черлер тургуспас болза,

корум-чуруму экижиер бе? Бистин кожуунга эът болбаа-зырадыр колбаса цеги, аргытынар, даараныр, алгы-кеш болбаа-зырадыр черлер ажыдып болбас бе? Анык-өскенни деткип, чогаадыкчы езу-биле ажылдаар үе келбээн бе? Соңгулдалар үезинде даргалар, депутаттар хей-ле чүүлдер азап-азап, сонгутуруп, чылыг олуудун ээлээн соонда, сураг баар-дыр. Даргалар, депутаттар ындыг боорга, бөдүүн чон дугайында кижичү чугаалаар боор. Ынчангаш чон бодунун келир үезинге бүзүрөвес, арагалаар чорук көвүдээн. Шаанда бо кожуун девискээринге чангыс часток төлээзи шагдаа Алек-

көрүжүн шымдай-ла кирип алган боор. Езулуг ажылдаар ужурулуг, эртем-билигилг кижилер куруг олуур. Ужуру болза хей школачы, студент уруг-дарыгыг улусту бир дугаарында ажыл-биле хандыраар эвес чүве бе? Чаа-Хөл ортумак школазында 1000 ажыг өөреникчи бар. Ол хирезинде ында чангыс социал педагог башкы ажылдап турар. Өске школаларда социал педагог башкылар хей-ле боор чорду. Чаа-Хөл ортумак школазында чангыс башкыга немей социал педагог башкылардан хүлээп алгаш, кудумчу бүрүзүнге быжыглаза чүл? Башкы кижилер чүгле өөреникчилер-биле эвес, оларның ада-иези-биле база

Чазак Отчедун чугаалажып турар

ИДЕГЕП ТУРАР БИС

сандр Сотнам ак сеткилдиг ажылдап, чурумну тудуп чорду. Ам дээрге шагдаадан көвей чүве чок, ол хирезинде корум-чурум багай. Аныктар аразында кандыг-даа ажыл чоруттунмай турар. Херээженнер ортузунда ажыл чорудуп турар дарга-ла бар дээр, чогуу улус-чон аразынче үнгенин чангыс-даа көрбээн бис.

— Пенсия азы уруглар акшазы үнерге-ле, Чаа-Хөл суурнун херээжен кижилери ажы-төлүн, бажың-балгадын утуп, садыг-саймааже маңнаары көвүдөп, арагалап-ла эгелээр. Чамдык херээженнер ында-мында чалчыттыган, улус эки-бак сөглээр турары таан каракка чаржынчыг.

Агитквартираларны катап тургузуп, херээжен чон-биле шыңгы чугаа кылырынга чүү шаптыктап турарыл? Черле бо дарга-бошкаларны кандыг дээр. Бир ажылдаар чер тышты бээрле, тускай эртемниин, эртем чогуун-даа барымдаалавайн, бодунун төрелдерин, таныш-

ажылды чорудар-ла болгай.

Оон ынай Чаа-Хөл суурда культура одаа чок. Бичи тар бажында культура одааның ажылдакчылары оюн-тоглааны, мөөрейлерни эрттирип турар. Чаа ажылдап кээр башкыларга чурттаар бажыңнар чок, ада-иезиниң бажыңында чурттап олуур анык өг-бүлелер база бисте хей. Ынчангаш ТР-ниң Чазаандан дилээривис болза 2003 чылда Чаа-Хөл суурга чаа клуб, ийи аал чурттаар бажыңнар тударының дугайында айтырыгны дарый шийтпирлээрин дилеп тур бис, азы бажың-балгат садып алыр чийгелделиг чээлилерден аныктарга берзе кандыгыл?

Таптыг уштап-баштаар болза, аныктар чүпү-даа шыдаар-дыр ийи. Ынчангаш үстүнде дилээвисти дарый күсседип бээр дээрзинге чаа-хөлчүлөр ТР-ниң Чазаанга идегеп турар бис.

Зоя МААДЫ,
хей-ниитичи.

Чаа-Хөл кожуун.

КАЖАН ШИИТПИРЛЕТ- ТИНЕРИЛ?

Чазак Отчедунга хамаарыштыр Кызылдың Спутник суурда байдалды чонга таныштырып көрей. Бо суурга өг-бүлө-биле 2000 чылда көжүп келген мен. Суур туттунуп турда, дүргени-даа хөлчөк болду.

Амгы үеде Спутник суурда 4 муң ажыг кижичурттап, бажыңнар немезип-ле турар. Ынчалза-даа чамдык четпестерни көргөш, кижиниң сагыжы аарып, чайгаар-ла дүвүрей бээр. Эң-не берге айтырыг — суг. Чайгы үеде оон өртээн төлеп каарга-даа, кожаларынар төлөвээн дээш, сугну бербестээш туруп бээр. А кышкы үеде мырыңай бергедээр бис: эрткен кыжын кудумчуларга кудукту казып каарга, оларның көвей кезии ажылдавастан. Кышкы үеде бичи шанактарда бидоннарны сөөртүп алгаш, кудумчуларны кежир кылаштажып чорааш, суур кыдында кудуктан чон суглап түрөп-ле турар. Ол айтырыгның кажан шийтпирлеттинери билдинмес.

База бир берге айтырыг — аргыжылга. 6 «А» дугаарлыг микроавтостар кээп турар, ынчалза-даа бо берге үеде кижичүрүзү чедимчелиг чурттап шыдавайн турар болгай. 4-5 өөреникчи уруглуг өг-бүлелер база бар. Оларга кижичүрүзүңге 10 рубль херек апаар, а Спутникте ажылдап турар улустун саны эвээш. Өөреникчилерни эртен, кежээ аргыштыраар бир автобус турган болза, дыка-ла эки ийик! Сөөлгү үеде пассажирлер аргыштыраар бир автобус көстүп келгенинге чон өөрүп турган. Ынчалза-даа ол «Восток» автобус доктаамынга чедер болганынга, чон таарзынмай турар.

Лина МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

ТУРУЖУН БЫЖЫГЛААН

Тыва Республиканың Чазааның эрткен 2002 чылда кылган ажылының Отчедунда Социал камгалал фондузун түннелдиг кылдыр демделгелээ.

Россия Федерациязының Социал камгалал фондузун Тыва Республикада салбырының 2002 чылда ниити чарыгдалдары 207,9 млн. рубль болган, ол болза 2001 чылга деңнээрге, 1,5 катап көвей болуп турар. Аараан дугайында эмчи хуудустары-биле пособиелер, божаан уругларның чангыс удаа алыр болгаш божаанында алыр пособиелер төлээринге 155,0 млн. рубль чарыгдан.

Россия Федерациязының социал фондузундан удаа-дараа айтырыгны тургузуп, 2002 чылда 68,9 млн. рубль акшаландырышкынын чедип алган. Ол дээрге 2001 чылга деңнээрге, 18,6 млн. акшага көвей болган болгаш күрүнө пособиелер төлөп шыдажыптар саң-хөө туружун быжыглаан.

Фондунун салбыры хоорайларда, кожууннарда күрүнениң социал камгалал пособиелериниң төлөвирин 2002 чылда чедип алган.

Тыва Республиканың Регионал Социал камгалал фондузу пособиелер төлээр-биле ажылын кызыгаарлавайн, албан, организацияларда хаара туттунган

ажылдакчыларын болгаш оларның ажы-төлдерин чайгы үеде дыштаныр путевкалар садып алырынга акша дузаламчыны чедирген. Республикада ниитизи-биле 1461 кижичү 10,3 млн. акша түннүг путевкалар-биле курорттарга барып, кадыын экижидип, дыштанган.

Бичи уругларның чайгы дыштанылгасынга 15,6 млн. рубльди социал камгалал салбыры албан черлеринче, организацияларже путевкалар садып алыры-биле шилчиткен.

Фондунун салбыры 2003 чылда бюджет тургузар талазы-биле күженишкенин ажылдаан, оон түннелинде чылдың бюджетиниң түнү 257,0 млн. рубльге көрдүнгөн. Ол бюджеттиң онзагай чүүлү — уруглар дыштанылгасын акшаландыраарын көвүдедири.

Чаа 2003 чылда социал камгалал салбыры кожууннарның чагыргаларындан эгелээш, республиканың ведомство, яамылары-биле база бүгү-ле өнчүнүң албан, организациялары-биле быжыг харылзаалыг болуп, демнежип тургаш, күрүнениң магадылап тургускан социал камгалал пособиелерин долузу-биле төлээрин чедип алыр быжыг туруштуг.

Кадыг-оол КӨК-ООЛ,
фонд салбырының ажылдакчызы.

Төлээлекчилер палатазында

БИР ДЕМНИГ ЭГЕЛЭЭН

2002 чылдың май 6-да референдумга ТР-ниң Үндезин хоойлузун хүлээп алгаш, 2002 чылда чаа Конституцияга дүүштүр ийи палаталыг Улуг Хуралдың депутаттарын соңгаан. Чоокку үеде чедир Тываның Конституциязында чангыс хоойлужудулга органы кылдыр көрдүнүп каан Улуг Хуралдың ийи палатазының аразына чангыс аай, кады демниг ажылдаар талазы-биле чамдык шийтпирлеттинмээн айтырылгар турган. Ам бо хүннерде ол айтырылгар шийтпирлеттинип турар. «Деңг ужар» ийи чалгынныг парламент бодунун ажылын бир демниг чорудуп эгелээ.

Тыва Республикасының Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ажыл-чорудулганың дугайында оон Даргазы Дандар-оол Көк-Хунаевич ООРЖАК-биле бистин корреспондентивис ужурашкаш, кыска чугааны кылган.

— Дандар-оол Көк-Хунаевич, эрткен чылын Чазак Даргазының Чарлыг езугаар Төлээлекчилер палатазы бодунун организастыг сессиязын эрттиргеш, анаа палатаның удуртулганы соңгуп алган болгай. Ам бо хүннерде Төлээлекчилер палатазы канчаар ажылдап эгелээнил?

— Амгы үеде Төлээлекчилер палатазы Конституцияда айыттыган бодунун бүрүн эргелеринге үндезилеттинип база Регламентин удуртулга болдурбушаан, чамдык айтырылгарны шийтпирлеп, ажылдап эгелээ.

Конституция езугаар ТР-ниң Улуг Хуралы — Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырганың доктаамал ажылдаар хоойлужудулга органы кылдыр тургустунган. Бо хүннерде «Улуг Хурал дугайында» болгаш Улуг Хуралдың депутаттарының эрге-байдалының дугайында» хоойлуларны хүлээп алырының талазы-биле белеткел ажылы чоруп турар. Хоойлужудулга палатазынга «Улуг Хурал дугайында» хоойлу бирги номчулгада эрткен. А «Улуг Хуралдың депутаттарының эрге-байдалының дугайында» хоойлуну амдызында белеткеп турар. Бо хоойлулар удавас хүлээп алдына бээринге идегел бар.

Бо хүннерде Төлээлекчилер палатазы бодунун бүрүн эргелерин күсседип, Хоойлужудулга палатазында кээп турар хоойлуларны сайгарып ажылдаарына таарымчалыг байдалды тургузуп алган. Ол чүл дизе Төлээлекчилер палатазынга турум байдалга ажылдаары-биле 9 депутатты акша-шалыңныг болдурарын көрүп турар бис. База ол ышкаш 9 тускай эртемниглерден, мергежилдик специалистерден

тургустунган аппарат ажылдаар. Оон аңгыда хоойлулар көвүдөдип парлаарына эргежок чугула компьютер дээш, оон-даа өске оргтехниканы, ажылдаарына таарымчалыг кылдыр автотранспортту болгаш ажылдаар өрээлдерни Улуг Хуралдың бажыңындан бээр көрдүнгөн. Хоойлужудулга палатазының удуртулганы-биле дугуржулга езугаар бо үстүнде чугаалааным чоокка чедир шийтпирлеттинмейн турган чүүлдер бо хүннерде боттанып эгелээ.

— «2003 чылдың республика бюджетиниң дугайында» Хоойлу төлөвилелин Төлээлекчилер палатазы сайгарып эгелей берген болгай. Бо айтырыгта хамаарыштыр чүпү чугаалап болур силер?

— Республиканың бо чылда бюджетиниң төлөвилелин Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы февраль 12-13 хүннеринде саадал чокка хүлээп алгаш, ону Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазынче чоруткан. Бо хүннерде бюджет дугайында чугула хоойлулар көрдүнгөн чурум езугаар палатаның комитеттеринде сайгарылганы эртип турар. А март 4-түн хүнүнде Төлээлекчилер палатазының ээлчеглиг дөрткү хуралына «2003 чылда республика бюджетиниң дугайында» Хоойлуну хүлээп алыры көрдүнгөн. Дараазында хүлээп алдынган хоойлуларны Чазак Даргазынга ат салдыртыры-биле чорудар бис.

— Дандар-оол Көк-Хунаевич, берген интервьюнар дээш четтирдим, ажылы-нарга чедишкенин күзедим.

Игорь ДАМДАК
чугаалашкан.

ДЕПУТАТТАРГА ДЫҢНАДЫГ

«2003 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун сайгарып көөрүнүң талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының Улуг Хуралдың бажыңына ажылдаарының чурumu.

Февраль 27-де 14 шакта Улуг Хуралдың Биче залына Бюджет болгаш үндүрүлгелер талазы-биле комитеттиң болгаш хуу өнчү, экономиктиг политика болгаш сайгарлыкчы чорук айтырылгарының талазы-биле комитеттиң хуралы болур.

Февраль 27-де 15 шакта 202 кабинетке Тус чер бот-башкарылганың талазы-биле комитеттиң хуралы болур.

Февраль 28-те 14 шакта 202 кабинетке Аграр-үлетпүр комплекзиниң, черге хамаарылга, бойдус ажыгалының болгаш экология талазы-биле комитеттиң хуралы болур.

Март 3-те 14 шакта Улуг Хуралдың Биче залына Бюджет болгаш үндүрүлгелер талазы-биле комитеттиң болгаш хуу өнчү, экономиктиг политика болгаш сайгарлыкчы чорук айтырылгарының талазы-биле комитеттиң хуралдары болуп эртер.

Тыва Республиканың девискээринге административтиг харыысалга дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

2002 чылдың декабрь 20-де Хоойлужудулга палатазы хүлээп алган
2002 чылдың февраль 12-де Төлээлекчилер палатазы чүүлдүг деп көргөн

Бо Хоойлу административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннериниң дугайында Россия Федерациязының кодекизинге үндезилээш, Тыва Республиканың девискээринге корум-чурумну быжыглаар, хамаатыларның эргелерин болгаш хостуг чоруун камгалаар сорулга-биле хуу кижилерниң база юридиктиг эргелиг албан черлериниң административтиг харыысалгазын доктаадып турар.

I эге. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1.1. чүүл.

1. Тыва Республиканың девискээринге административтиг харыысалганың ниити принциптерин болгаш дүрүмнениң, административтиг хемчеглерниң хевирлерин база хемчээлдерин, оларны ажыглаарының ниити чурумун административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннериниң дугайында Россия Федерациязының кодекизи доктаадып турар.

2. Административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннериниң дугайында Россия Федерациязының кодекизинге дүүштүр харыысалганы бо Хоойлуда айтып каан, административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннери дээш кеземче кылдыр чүгле сагындырыгны болгаш административтиг торгаалды ажыглап болур.

3. Административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннериниң дугайында Россия Федерациязының кодекизинге дүүштүр харыысалганы бо Хоойлуда айтып каан, административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннериниң дугайында Россия Федерациязының кодекизинге дүүштүр административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннериниң дугайында херектерни чаргы чарар шийткелчилер, назы четпээннерниң херектериниң база оларның эргелерин камгалаар талазы-биле хоорайлар болгаш кожууннар комиссиялары, бо Хоойлу езугаар бүрүн эргелиг төлээлеткен күүсекчи эрге-чагырга органнарының бо Хоойлу-биле бүрүн эргелиг төлээлеткен органнары болгаш албан черлери, административтиг комиссиялар боттандырып болур.

4. Үлгеткен херек дээш харыысалганы бо Хоойлуда айтып каан, административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннериниң дугайында херектер талазы-биле чорудулганы административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннериниң дугайында Россия Федерациязының кодекизинде доктааткан дүрүмнөр езугаар бүрүн долузу-биле боттандыраар.

1.2. чүүл.

1. Административтиг харыысалга дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазы бо Хоойлудан болгаш Тыва Республиканың ында кирип хоойлуларын-

да өскерилгелерден болгаш немелделерден тургустунар.

2. Тыва Республиканың девискээринде доктааткан административтиг харыысалганы Тыва Республиканың өске-даа хоойлулары азы күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң база тус чер бот-башкарылганының нормативтиг эрге-хоойлулук актыларын езугаар болдурбас.

1.3. чүүл.

1. Бо Хоойлунуң күштүг чоруу Тыва Республиканың девискээринге мында айыткан хоойлу-дүрүм үрээшкннерин үлгеткен тус-тус кижилерге болгаш юридиктиг эргелиг албан черлеринге хамааржыр.

2. Бо Хоойлуда көрдүнгөн административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннерин үлгеткен тус-тус кижилер болгаш юридиктиг эргелиг албан черлери ол хоойлу-дүрүм үрээшкннерин үлгеткен үезинде күштүг болуп эгелээн аңаа кириген өскерилгелерни база немелделерни барымдаалап тургаш, бо Хоойлуда дүүштүр харыысалгага оонажыр.

3. Бо Хоойлуда көрдүнгөн административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннери дээш административтиг харыысалганы чигедир азы солур өскерилгелерни база немелделерни бо Хоойлуда кириер дугайында Тыва Республиканың Хоойлузу дедир күштүг болуп азы айыткан хоойлу күштүг болуп эгелээнинге чедир ол хоойлу-дүрүм үрээшкннин үлгеткен кижиге база административтиг кеземчени көргүзөр дугайында ол кижиге хамаарыштыр доктаал күүсеттинмээн кижиге-даа хамааржыр.

4. Мурнунда корум-чурум үрээшкнни деп санавайн турган хөделиишкн дээш административтиг харыысалга доктаатпайн турган, бо хоойлуда өскерилгелер база немелделер кириер дугайында Тыва Республиканың Хоойлузу, чок болза административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкнни дээш мурнунда Хоойлуда көрүп каан административтиг харыысалганы аартадып турар хоойлу дедир күш чок болур, тодаргайлаарга, ыңдыг хөделиишкнни кылган (хөделбээн) азы айыткан хоойлу күштүг болуп эгелээнинге чедир хоойлу-дүрүм үрээшкнни ол хамаарышпас.

эргезиниң аайы-биле тургусканы негелделерни күүсетпейн шаптыктаарга — хамаатыларга — ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң үштен чеди чедир, албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң ондан чээрби чедир хемчээлдеринге административтиг торгаал оонаар.

2.2. чүүл.

1. Тус чер референдумнарының шийтпирлеринде, тус черниң бот-башкарылганының төлээлекчи органнарының, муниципалитет тургузугларының баштыңнарының, тус чер чагыргаларының баштыңнарының хууда эрге-хоойлу актыларында, тус черниң чыыштарының база хуралдарының боттарының эргелериниң хемчээли-биле хүлээп алгылааны (парлап үндүргүлээни) шийтпирлеринде кирген негелделерни болгаш бижимел айтыышкыннары күүсетпээнде (азы болур-чогууру-биле) долу хемчээл-биле азы доктаадып айыткан хуусааларны үрөп тургаш күүсеткенде —

сагындырар азы хамаатыларга — ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң ийден беш чедир, албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң ондан чээрби чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге — ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң үжүндөн ийи чүс чедир хемчээлдерге административтиг торгаал оонаар.

2. Тус черниң бот-башкарылга органнарының төлээлекчи органнарының депутаттарының, муниципалитет тургузугларының баштыңнарының, тус чер чагыргаларының баштыңнарының, тус черниң бот-башкарылганының албан-дужаалдыг өске-даа кижилериниң хоойлу езугаар ажыл-чорудулгазының аайы-биле

оларга оонаган хүлээлгелерни күүседиринге эргежок чугула медээлерни, документиленни үстүнде адаан албан-дужаалдыг кижилерге бербээн азы өй-шаанда кирип бербээн, а ол ышкаш долу эвес азы хажыдыышкынның медээни кирип бергенде, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң база өске-даа организацияларның ажылдаар бажың-балгадынче болгаш девискээринче кирерин кызыгаарлаанда, оларның эргезиниң хемчээли-биле тургускан негелделерни күүсетпээнде — хамаатыларга — ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң ийден беш чедир, албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң чедиден он беш чедир хемчээлдеринге административтиг торгаал оонаар.

3. Муниципалитет тургузуунуң амыдырал хандырылганының системаларының (чурттакчы чоннуң, энергия, газ суг, чылыг хандырылганы, канализация, транспорт хандырылганы), кадык камгалалының, өөредилгениң болгаш социал камгаладылганың албан черлериниң чогуучалыг ажылдаарының чурумун үрээни илерээн, ынчангаш хөй-ниитиге хоралыг улуг салдарны чедирген, бо чүүлдүң бирги база ийги кезектеринге айыткан хөделиишкннер (хөделбээни) болганда —

хамаатыларга ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң бештен он чедир, албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң он бештен чээрби беш чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге — ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң ийи чүстен беш чүс чедир хемчээлдеринге административтиг торгаал оонаар.

III эге. ХӨЙ-НИИТИНИҢ КОРУМ-ЧУРУМУНГА БОЛГАШ ХӨЙ-НИИТИНИҢ МӨЗҮ-ШЫНАРЫНГА СЕМЭЭН, ХООЙЛУ-ДҮРҮМ ҮРЭЭШКННЕРИ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

3.1. чүүл.

1. 22-ден 6 шапка чедир ыткырдыңзыг чугаа, алгы-кышкы үндүрери, ырышоор, сыгыт, хоруглуг бак сөстөр эдери, ыткыр үннүг херекселдерни, автосигналдарны ажыглаары, хулиганзыг эвес сеткил-биле улус чурттаар болгаш чурттавас бажыңнарга, кирер ниити эжиктер аксынга, бажыңнар даштынга дааш-шимээн үндүрер, өске хамаатыларга таарымча чок, оларның бүрүн амырдыжынга шаптыктаар чүүлдер кылып, ажыл-агый кылыр болгаш хамаатыларның ол хевирлиг өске-даа хөделиишкннери дээш — сагындырар азы хамаатыларга ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң ийден он чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

2. Организациялар ажылдакчыларының, чок болза хоойлу езугаар организацияга хамааржыр азы ооң ажыглап турары бажың-балгаттарда азы девискээрлерде турар хамаатыларның кылганы бо чүүлдүн бирги кезээнде айыткан хөделиишкннер дээш — юридиктиг эргелиг албан черлеринге ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң ийден он чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

3. Хуу сайгарлыкчылар болуп турар хамаатылар-биле, чок болза хоойлу езугаар хуу сайгарлыкчыларга хамааржыр азы оларның ажыглап турары бажың-балгаттарда азы девискээрлерде хамаатылар-биле күш-ажыл азы негелде эрге-хоойлу керээлерин-биле боттарының хүлээлгелерин күүседип турар хамаатыларның кылганы бо чүүлдүн бирги кезээнде айыткан хөделиишкннер дээш — албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл

телевириниң эң кудуку хемчээлиниң ондан үжен чедир хемчээли-биле торгаал оонаар.

4. Үлгедигни кылганы дээш административтиг кеземчени оонаганы хүнүнден бээр чыл дургузунда катап дагын кылганы, бо чүүлдүн бирги, ийги болгаш үшкү кезектеринде айыткан хөделиишкннери дээш —

хамаатыларга — ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң бештен он беш чедир албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң чээрбиден дөргөн чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге ажыл төлевириниң эң кудуку чүстен үш чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

3.2. чүүл.

1. Ниитиниң чөмөнниге бүдүрүлгелериниң, ачы-дузалал адырларының, чурталга-коммунал ажыл-агыйының, транспорттуң, магазиннерниң, рыноктарның, дыштанылга төптөрүнүн, спорт тудугларының база культура албан черлериниң ажылының доктааткан корум-чурумун үрээрге, айыткан организацияларның ажылдакчыларының бүдүрүлгө ажыл-агый болгаш организаствыг ажыл-чорудулгазын шаптыктаары, а ол ышкаш хулиганзыг эвес сеткил-биле кылганы, ол организацияларның ажылынга өске-даа шаптараазынар кылганда — сагындырар;

хамаатыларга — ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң үштен он чедир, албан-дужаалдыг кижилерге ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң ондан чээрби чедир хемчээли-биле административ-

(Уланчызы 4-кү, 5-ки арынарда).

II эге. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ СИСТЕМАЛАРЫНГА БОЛГАШ ТУС ЧЕРНИҢ БОТ-БАШКАРЫЛГА ОРГАННАРЫНГА СЕМЕП ШОГЛААН ХООЙЛУ-ДҮРҮМ ҮРЭЭШКННЕРИ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

2.1. чүүл.

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга (күүсекчи, хоойлужудулга база төлээлекчи) органнарының албан-дужаалдыг кижилериниң, Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылганының база оларның удурткучуларының негелделерин болгаш бижимел айтыышкыннары күүсетпээнде азы болур-чогууру-биле күүсетпээнде (долу хемчээли-биле эвес азы доктаадып айыткан хуусааларны үрээш күүсеткенде —

сагындырар азы хамаатыларга — ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң үштен чеди чедир, албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң ондан чээрби чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге —

ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниң беженден үш чүс чедир хемчээлдерге административтиг торгаал оонаар.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының, Тыва Республиканың Чазаның база ооң кежигүннериниң, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының өске-даа органнарының, оларның албан-дужаалдыг кижилериниң хоойлу езугаар ажыл-чорудулгазынга, оларга дааскан хүлээлгелерни күүседиринге эргежок чугула документиленни үстүнде адаан органнарга болгаш албан-дужаалдыг кижилерге бербээни, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш өске-даа организацияларның ажылдаар бажың-балгадынче база девискээринче кирерин кызыгаарлаан, оларның

тиг торгаал онаар.

2. Эмнелге-профилактика албан черлеринин девискээрлеринге база бажың-балгаттарынга доктааттыгн корум-чурумун административтиг өске хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин демдектери чок турда, хамаатылар үрээрге —

сагындырар азы хамаатыларга ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ийден беш чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

3.3. чүүл.

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарының нормативтиг база амыхууда эрге-хоойлу актыларында доктаатканы кудумчуларга, шөлдерге, стадионнарга, концерт үндүрер ажык шөлдерге, парктарга болгаш сесерликтерге, хөй-ниитинин өске-даа черлеринге (хуралдардан, митингилерден бөлүү-биле чыгып кылаштажырындан, чыскаалдардан болгаш бөлүү-биле негелде салып, бүзээлээшкннен ангыда) массалыг ажык хемчеглер организаастаарының азы эрттиреринин чурумун үрээрге —

сагындырар азы хамаатыларның болгаш (азы) албан-дужаалдыг кижилерге ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин үштен он чедир хемчээли-биле, юридиктиг эргелиг албан черлеринге — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан чээрби чедир хемчээлге админис-

тративтиг торгаал онаар.

3.4. чүүл.

1. Садып-саарар сорулга-биле база (азы) хамаатылар самогон, брага азы спирт холумактыг өске-даа суук чүүлдерни белеткээрге —

хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан он беш чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

2. Оларны үүлгеткени дээш административтиг кеземче онааган хүнүнден бээр чыл дургузунда бо чүүлдүн бирги кезээнде айыткан хөделиишкннерни кылырга —

хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин он бештен чээрби чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

3.5. чүүл.

Чурттааччылыг черлеринин кызыгаарында эштир черлерге, хем кыдынга парктарга, сесерликтерге, ыш тарып олурткан черлерге, ховуларга, ниити ажыглалдын автомобиль оруктарының кыдыын дургаар, чуртталга бажың-балгаттарының (дачаларның) азы бүдүрүлгө тудугларының чоогунга өрттен айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагывайн, терек чөөгүн, кургаг снгенни өрттедирге, одаглар салырга —

хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан он беш чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

IV эге. ЧААГАЙЖЫДЫЛГА, ЧУРТТАЛГА-КОММУНАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЫНЫҢ БАЗА ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ ТРАНСПОРТ ХАНДЫРЫЛГАЗЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХООЙЛУ-ДҮРҮМ ҮРЭЭШКННЕРИ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

4.1. чүүл.

1. Клумбаларны, чечек тараан черлерни, оят-сиген тараан шөлдерни үрегдээри азы чок кылырга, оларны кырларга, айыткан объектилерге транспорт аймаан тургузарга болгаш оларның-биле чоруурга — сагындырар азы хамаатыларга ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ийден он чедир, албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан чээрби чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

2. Доктааткан чурум езугаар бажыңнар чанында, кудумчуларда болгаш шөлдерде, парктарда база сесерликтерде, хөй-ниитинин өске-даа черлеринде тургускулаан сандайларны, уруглар шөлдеринин дерилгелерин, амыдырал-чуртталганың бок-сак артынчыларына контейнерлерни база урнарларны үрээр, бузарга, ынай-бээр ойтур октаарга азы өске черлерге кайы хамаанчок дажыглаарга —

сагындырар азы хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ийден он чедир, албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл төлевиринин эң кудуку ондан чээрби хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

3. Херимнер иштин, бажыңнар кавызын, кудумчуларны амыдырал-чуртталганың бок-сагының артынчылары-биле бокталдырарга, чөпшээрэвезен черлерге амыдырал-чуртталга болгаш бүдүрүлгө артынчылары — доврак, хар оваалап төгерге — хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку үштен беш чедир хемчээли-биле, албан-дужаалдыг кижилерни — ажыл төлевиринин эң кудуку бештен он чедир хемчээли-биле, юридиктиг эргелиг кижилерни — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин беженден чүс чедир хемчээли-биле торгаал онаар.

4. Доктааткан чурум-биле үндүрүп берген чер участкарындан дашкаар тудуг материалдарын, одаар чүүлдүн курлавырларын, дериг-херекселдерни база механизмнерни болгаш өске-даа эт-хөреңгини чыырга, төгерге, оваалаарга — сагындырар азы хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ийден беш чедир хемчээли-биле, албан-дужаалдыг кижилерге ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээли-биле ондан чээрби чедир хемчээли-биле, юридиктиг эргелел албан черлерин — ажыл төлевиринин чүстен беш чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

5. Амыдырал-чуртталга бок-сүрээзин, саазынарны, тырткан таакпы артын, ажыглап каапкан шарыышкыннарны,

ораашкыннарны, хааржактарны, хаптарны, шилдерни кирер улуг эжиктер аксынга, чуртталга бажыңнарының чанынга, херимнер иштинге, кудумчуларга болгаш шөлдерге, парктарга болгаш сесерликтерге октаарга, а ол ышкаш ала-чайгаар негелделерин (албанын) кирер ниити улуг эжиктер аксынга, лифтилерге, ниитинин транспортунга болгаш автобус доктаар черлерге салып каарга —

сагындырар азы хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин бирээден дөрткө чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

6. Доктааткан чурум езугаар чөпшээрэвезни бажыңнарының херимнер иштинге, бажыңнар чанының девискээринге, кудумчуларга болгаш шөлдерге, парктарга болгаш сесерликтерге, чурттааччылыг черлерин өске-даа девискээрлеринге чер казарга —

хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ийден беш чедир, албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан үжен чеди чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге — чүстен беш чүс чедир хемчээлдери-биле административтиг торгаал онаар.

7. Бажың-балгаттарның мурнуу талаларын, херим кажаларны, чурттааччылыг черлеринин девискээринде турар чаагайжыдылганың өске-даа объектилерин үрээрге азы кара туразы-биле өскерттирге, оларга кара туразы-биле янзы-бүрү чүүлдер бижиирге, чуруурга, оларга реклама, медээ болгаш суртаал материалдарын азарга —

сагындырар азы хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин бирден беш чедир, албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин бештен он беш чедир хемчээлдери-биле административтиг торгаал онаар.

8. Автотранспорт аймаан чылдың кышкы үезинде хонукта 24 шактан ажык, а ол ышкаш кудумчуларның болгаш шөлдеринин эртер кезээнге 22-ден 6 шакка чедир, чок болза чылдың база хонуктуң кандыг-даа үезинде — амыдырал-чуртталганың бок-сак артынчыларын төгер контеинерлерге удур база артынчыларны шыгжаар черлерге бажыңнар чанынга тургузарга —

сагындырар азы хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин үштен беш чедир, албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин бештен он чедир, юридиктиг

эргелиг албан черлеринге ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин чүстен ийи чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

9. Автотранспорт аймаан бажыңнар даштынга база бажыңнар чаны девискээрлерге, кудумчуларга болгаш тротуарларга, парктарга болгаш сесерликтерге, чурттааччылыг черлеринин девискээрлеринде турар хемнер азы суг хөөлбектеринин эриктеринге чуурга —

сагындырар азы хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ийден беш чедир, албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан он беш чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин чүстен үш чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

10. Үүлгедилерни кылганы дээш административтиг кеземче онааган хүнүнден бээр чыл дургузунда бо чүүлдүн 1-9 кезектеринде айыткан хөделиишкннерни дагын катап кылырга —

хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин үштен он беш чедир, албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин үженден бежен чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ийи чүстен чеди чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

11. Ажылдап турар муниципалитет тургузууларындан чаагайжыдылганың өске-даа дүрүмнерин хажыдып үрээрге —

сагындырар азы хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин бирээден үш чедир, албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин бештен он чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин беженден чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

4.2. чүүл.

Афишаларны, реклама плакаттарны, аншлактарны, стендилерни, щиттерни болгаш чарлалдарны, доктааткан чурумун сагып тургаш, хөй-ниити черлеринде аскылаан реклама болгаш парлаан информация материалдарын хоора соп азы үрөп кааптарга —

сагындырар азы хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин бирден үш чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

4.3. чүүл.

Хоорайларда болгаш чурттааччылыг өске-даа черлерде тарып олурткан ногаан үнүштерни кемдедирге, кезерге база өске-даа арга-биле үрегдеп чок кылырга, доктааткан чурум езугаар алган чөпшээрел чокка оларны өске-бир черлерге көжүрүп олуртурга, оларның эрге-хайгаарлында турар тарып олурткан ногаан ыштарны камгалаар талазы-биле албан-дужаалдыг кижилер болгаш юридиктиг эргелиг албан черлери чогуур хемчеглер албаска, оларның кемдеп үрелиринге азы шуут кургал каарына чедирген, оларга камхайырга чок хамаарылгалыг болганда —

хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин үштен он чедир, албан-дужаалдыг кижилерге — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан үжен чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ийи чүстен чеди чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

4.4. чүүл.

1. Ээлеринин хайгааралы чокка ыттарның (аян-шинчилиг уксаалыг ыттардан өскелери), ооң-биле бир дөмей, доктааткан дүрүмнер үрөп, олар чолдак бурундук чокка азы чулар чокка ээзинин үделгези-биле кирер ниити улуг эжиктер аксынга, бажыңнар даштынга, кудумчуларга болгаш шөлдерге, парктарга база сесерликтерге көстүп чедип келирге, хөй-ниитинин өске-даа черлеринге, чок болза ыттарны хоорай транспортунга база ниити ажыглалдын хоорай кавызының автомобиль транспортунга доктааттыгн дүрүмнер үрөп, кыска бурундук болгаш чулар чокка ынай-бээр дажыглаарга —

хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң

кудуку хемчээлинин ийден дөрт чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

2. Хамаатылар ыттары-биле (аян-шинчилиг уксаалыг ыттардан өске) магазинерге, хөй-ниити кемненилгезинин бүдүрүлгелеринге, күрүне болгаш муниципалитет албан черлеринге, рыноктар девискээрлеринге, хөй-ниитинин массалыг хемчеглерин эрттирип турар черлеринге (ыт азыракчыларына тускай ачы-дуза чедирип турар организациялардан өске) турарга —

хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ийден беш чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

3. Ыттарның болгаш моортайларның ээлери оларга хамааржыр, ол амытаннар-биле бажыңнарының кирер ниити эжиктеринин аксын, лифтилерни, чуртталга бажыңнарында ниити ажыглалдын өске-даа оран-саваларын, бажыңнар даштын болгаш бажыңнар чанында девискээрлерни, уруглар шөлдерин, тротуарларны бокталдырып хирлендирбезин болдурбас талазы-биле хемчеглерни эргежок чугулага албаска, а ооң-биле бир дөмей, айыткан кижилер азырал амытаннары 22-ден эртенгинин 6 шакка чедир үеде хамаатыларның ыржым дьжын үрээр ыыткыр эзерин, алгыраарын болдурбас болгаш соксадыр талазы-биле хемчеглерни албас болза —

хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ийден беш чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

4. Бо чүүлдүн бирги болгаш ийги кезектеринде айыткан ыттар хамаатыларның кадыына азы оларның эт-хөреңгизинге каража-когарал чедиргени, ол ышкаш сагыш-сеткил талазы-биле качыдаашкын чедиргени хөделиишкннери дээш —

хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан чээрби чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

5. Ажылдап турар муниципалитет тургузууларына ыттарны болгаш моортайларны азырап тударының өске-даа дүрүмнерин үрээрге —

сагындырар азы хамаатыларга ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин бирден үш чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

4.5. чүүл.

Тыва Республиканың девискээринге күш-ажылдың кижизидилгениң болгаш өөредилгениң, ионнуг болгаш ионнуг эвес факторларның үнер дөстери-биле ажылдың байдалдарына санитар-эпидемиологтук негелделерни хажыдарга —

сагындырар азы хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин чээрбиден үжен беш чедир хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

4.6. чүүл.

1. Автобуска азы хоорай кавызының аргыжылганың маршруттуг таксизинге чаңгыс катап чоруур угурлук билетти садып албайн азы доктааткан хевиринин аргыжылга биледи чокка, чок болза халас (чигелделиг) чоруурунун эргезин бадыткап турар документилер чокка, а ооң-биле бир дөмей, күш чок азы мегелеп өтүндүр кылган билеттерни база документилерни көргүзүп тургаш, пассажирлер аргыжарга —

хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ийинин бир кезээ хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

2. Хоорай болгаш хоорай кавызының аргыжар автобустарына ынай-бээр чорууру өртектиг болур уругларны билет чокка аргыштырарга —

хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин 0,5 хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

3. Хоорай болгаш хоорай кавызының автобустарына чүктү төлевейн сөөртүп дажыглаарга —

хамаатыларга — ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин 0,3 хемчээли-биле административтиг торгаал онаар.

4. Хоорай болгаш хоорай кавызының аргыштырылга автобустарының эжик-

терин ажыдарына база хаарына шаптыктаарга, а ооң-биле бир дөмей, транспорттун ол херекселдеринге пассажирлернин кирип олурарына база үнө-

ринге шаптыктаарга – хамаатыларга – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ийинин бир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

V эге. ХООРАЙ ТУДАР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАНЫҢ АДЫРЫНГА ХООЙЛУ-ДҮРҮМ ҮРЭЭШКИННЕРИ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

5.1. чүүл.

1. Хоорай тудуунун документилерин чогаатып кылырының болгаш бадылаарының доктааткан чурумун үрээнде – албан-дужаалдыг кижилерге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин үженден бежен чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

2. Хоорай тудуунун документациязын чугаалажып сайгарарына хамаатыларнын киржир эргезин хажыдарга –

албан-дужаалдыг кижилерге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин чээрбиден үжен чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

3. Хоорайларның болгаш көдээ суурларның девискээрлерин бүдүн-бүрүн тургузарының дугайында хоорай тудуунун документациязының негелделерин база тудуг тударының дүрүмнерин үрөп тургаш, чер участкарын бээрге –

албан-дужаалдыг кижилерге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин чээрбиден үжен чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин беженден чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

4. Хоорай тудуунун документациязы-биле база хоорай тудуунун регламентизи-биле доктаадып айыткан девискээр зоналарын ажыглаарының эрге-хоойлу талазы-биле чурумун үрээрге –

албан-дужаалдыг кижилерге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин чээрбиден үжен чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин беженден чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

5. Кварталдарны, микрорайоннарны болгаш планнаашкын тургузуунун өске-даа кезектерин хоорай база көдээ черлерде кудумчулардан, ынай-бээр эртер черлерден болгаш шөлдерден (кызыл шугумнардан) аңгылаан кызыгаарларны үрээрге –

хамааты кижилерге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан чээрби чедир, албан-дужаалдыг кижилерге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин чээрбиден үжен чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин чүстен ийи чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

5.2. чүүл.

1. Чер участкарын болгаш шимчeves өнчүнүн өске-даа объектилерин

VI эге. САДЫГ АДЫРЫНДА ХООЙЛУ-ДҮРҮМ ҮРЭЭШКИННЕРИ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

6.1. чүүл.

Хоорайларның болгаш суурларның рыноктарына, хензиг рыноктарга садыгны организастаарының болгаш боттандырырының доктааткан чурумнарын үрээрге –

хамаатыларга – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин үштөн беш чедир, албан-дужаалдыг кижилерге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан он беш чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин чүстен беш чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

6.2. чүүл.

Аыш-чем болгаш аыш-чем эвес бараан-

VII эге. АДМИНИСТРАТИВТИГ ХООЙЛУ-ДҮРҮМ ҮРЭЭШКИННЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА ХЕРЕКТЕРНИ ЧУГААЛАЖЫП КӨӨР ЧАРГА ЧАРАР ШИИТКЕКЧИЛЕР БОЛГАШ ТӨЛЭЭЛЕТКЕН ОРГАНАР

7.1. чүүл.

1. Хоорай тудуунун документилерин чогаатып кылырының болгаш бадылаарының доктааткан чурумун үрээнде – албан-дужаалдыг кижилерге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин үженден бежен чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

2. Хоорай тудуунун документациязын чугаалажып сайгарарына хамаатыларнын киржир эргезин хажыдарга –

албан-дужаалдыг кижилерге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан он беш чедир, албан-дужаалдыг кижилерге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин чээрбиден үжен чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин беженден чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

2. Хоорай тудуунун ажыл-чорудулгазын боттандырырына инженер шинчилелдерин чорударының чурумун үрээрге –

хамаатыларга – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан чээрби чедир, албан-дужаалдыг кижилерге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин чээрбиден үжен чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин беженден чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

3. Төлевилел документациязын чогаатып кылырының болгаш бадылаарының доктааткан чурумун үрээрге –

хамаатыларга – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан чээрби чедир, албан-дужаалдыг кижилерге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин чээрбиден үжен чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин беженден чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

4. Инженер болгаш транспорт талазы-биле хөй талалыг объектилернин доктааттынган хемчээлдерин үрээрге –

хамаатыларга – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан чээрби чедир, албан-дужаалдыг кижилерге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин чээрбиден үжен чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин беженден чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

5. Чарлалдарны болгаш көрүп номчуп таньжар өске-даа медээлерни доктааткан дүрүмнерин хажыдып үрөп тургаш азарга –

сагындырар азы хамаатыларга – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ийден беш чедир, албан-дужаалдыг кижилерге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан чээрби чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин беженден чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

нарын үүрмектеп, хоорайларга болгаш суурларга хол дамчып база транспорт чепсек-херекселдеринден кудумчуларга, шөлдерге, бажынар даштынга, парктарга болгаш сесерликтерге, а ол ышкаш анаа тускай айтып чөпшээрэвезэн өске-даа черлерге үүрмектеп садарга, а ооң-биле бир дөмей, ол черлерге садыгның түр азы доктаамал черлерин организастаарга –

хамаатыларга – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин бирден беш чедир, албан-дужаалдыг кижилерге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин ондан үжен чедир, юридиктиг эргелиг албан черлеринге – ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлинин чүстен беш чүс чедир хемчээли-биле административтиг торгаал оонаар.

ген административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында – Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының албан-дужаалдыг кижилеринге;

2) Хоорай тудуунун 2.1. чүүлүнде көрдүн-

ген, административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында – Тыва Республиканың Улуг Хуралының соңгудалыг албан-дужаалдыг кижилеринге;

3) Хоорай тудуунун 2.2., 3.1., 3.3., 3.4., 4.1. – 4.4., 6.1., 6.2. чүүлдеринде көрдүнген, административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында – тус чер чагырга даргаларына;

4) Хоорай тудуунун 2.2., 3.3., 4.1., 4.5., 5.2., 6.1., 6.2. чүүлдеринде көрдүнген, хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында – тус чер бот-башкарылгазының адырлар аайы-биле органнарының албан-дужаалдыг кижилеринге;

5) Хоорай тудуунун 3.1. чүүлүнде, 3.2. чүүлдүн бирги кезеэнде, 4.1. – 4.4. чүүлдеринде көрдүнген административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында – чуртталга-коммунал ажыл-агыйының муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгелеринин албан-дужаалдыг кижилеринге;

6) Хоорай тудуунун 3.2. чүүлүнүн бирги кезеэнде көрдүнген, административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында – күрүнениң база муниципалдыг эмне-ге-профилактиктиг албан черлеринин дугайында – тус чер чагырга даргаларына;

7) Хоорай тудуунун 3.2. чүүлүнүн ийги кезеэнде көрдүнген, административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында – күрүнениң база муниципалдыг эмне-ге-профилактиктиг албан черлеринин дугайында – тус чер чагырга даргаларына;

8) Хоорай тудуунун 3.2. чүүлүнүн бирги кезеэнде, 4.5. чүүлдеринде көрдүнген, административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында күрүнениң болгаш муниципалдыг транспорт бүдүрүлгелеринин албан-дужаалдыг кижилеринге;

9) Хоорай тудуунун 5.1., 5.2. чүүлдеринде көрдүнген, административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында – Тыва Республиканың архитектура болгаш хоорай тудуунун органнарының албан-дужаалдыг кижилеринге;

10) Хоорай тудуунун 2.1. чүүлүнүн ийги кезеэнде, 2.2. чүүлдүн ийги база үшкү кезектеринде, 3.1. чүүлүнде, 3.2. чүүлдүн

бирги кезеэнде, 3.3., 3.4., 4.1. – 4.5., 6.1., 6.2. чүүлдеринде көрдүнген административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында – иштики херектер органнарының (хөй-ниитинин айыыл чок чорунун милициязының) албан-дужаалдыг кижилеринге бээр.

2. Хоорай тудуунун документилерин чогаатып кылырының болгаш бадылаарының доктааткан чурумун үрээнде – албан-дужаалдыг кижилер административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында Россия Федерациязының кодекизинин 28.2., 28.5., 28.6., 28.8. чүүлдеринде доктааткан негелделерни сагып тургаш, тургузар.

7.2. чүүл.

1. Хоорай тудуунун 2.1., 2.2., 3.3. чүүлдеринде, 4.4. чүүлдүн дөрткү кезеэнде көрдүнген административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында херектерни чаргы чарар шииткекчилер чугаалажып көөр.

2. Хоорай тудуунун 3.1., 3.2., 3.4., 4.1. – 4.3. чүүлдеринде, 4.4., 4.5., 6.1., 6.2. чүүлдеринде көрдүнген административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында херектерни муниципалдыг тургузууларның административтиг комиссиялары сайгарып көөр.

3. Хоорай тудуунун 5.1., 5.2. чүүлдеринде көрдүнген административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында херектерни муниципалдыг тургузууларның административтиг комиссиялары сайгарып көөр.

4. Хоорай тудуунун 5.1., 5.2. чүүлдеринде көрдүнген административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында база назы четпээн хамаатыларның кылганы херектерни назы четпээнеринин херектеринин база оларның эргелерин камгалаар талазы-биле районнар (хоорайлар) комиссиялары сайгарып көөр.

5. Муниципалдыг тургузууларның административтиг комиссияларының хоойлу-дүрүм үрээшкннеринден тырткан торгаалдарны хамаарышкан муниципалдыг тургузууларның тус чер бюджеттеринче шилчидер.

VIII эге. ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА АДМИНИСТРАТИВТИГ КОМИССИЯЛАР

8.1. чүүл.

Тыва Республикада административтиг комиссиялар – Тыва Республиканың чогуур хоойлузунга дүүштүр оларның эрге-

зинге хамаарыштырган административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында херектерни чугаалажып көөр бүрүн эргелиг коллегиялдыг органнар болур.

IX эге. БО ХООЙЛУДА КӨРДҮНГЕН АДМИНИСТРАТИВТИГ ХООЙЛУ-ДҮРҮМ ҮРЭЭШКИННЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА ХЕРЕКТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧОРУДУЛГАНЫ ХАНДЫРАРЫ-БИЛЕ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛЫРЫ

9.1. чүүл.

1. Хоорай тудуунун документилерин чогаатып кылырының болгаш бадылаарының доктааткан чурумун үрээнде – албан-дужаалдыг кижилерни хоойлу-дүрүмүнүн ол үрээшкннерин тып илереткен болгаш оларның дугайында протоколдар тургузар бүрүн эргелиг албан-дужаалдыг кижилернин медээ-дыннадыгларына үндезилээш, иштики херектер органнарының албан-дужаалдыг кижилери иштики херектер органнарының албан-ажыл кылыр бажынарнынга азы көдээ суурларның тус чер бот-башкарылгазының органнарының оран-бажынарнынга эккээр хандыраар.

2. Оларны иштики херектер органнарының (милицияның) тускай оран-бажынынга эккеп сукпушаан, бо Хоорай тудуунун 2.1. чүүлүнде көрдүнген административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында херектерни чугаалажып көөр бүрүн эргелиг албан-дужаалдыг кижилерни хоойлу-дүрүмүнүн ол үрээшкннин тып илереткен болгаш оларның дугайында протоколдарны тургузар бүрүн эргелиг албан-дужаалдыг кижилернин медээ-дыннадыгларына үндезилээш, иштики херектер органнарының (милицияның) албан-дужаалдыг кижилеринге;

X эге. ТҮҢНЭЛ ЧҮҮЛДЕР

10.1. чүүл.

Хоорай тудуунун 2.1. чүүлүнде көрдүнген административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында херектерни чугаалажып көөр бүрүн эргелиг коллегиялдыг органнар болур.

10.2. чүүл.

Хоорай тудуунун 2.1. чүүлүнде көрдүнген административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкннеринин дугайында херектерни чугаалажып көөр бүрүн эргелиг коллегиялдыг органнар болур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК

Кызыл хоорай №153 2003 чылдың февраль 14.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК

Кызыл хоорай

№153

2003 чылдың февраль 14.

Чечен Республиканың ниити байдалына хамаарыштыр тайылбырлыг материалдарны сөөлгү чылдарда солунга чаңгыс эвес удаа чырыдып келдим. А херек кырында ол республикага дайынчы албан-хүлээлгезин күүседип чораан, ында амыдыралды караа-биле көргөн дайынчыны тывары ыңдыг-ла амыр эвес болган. ТР-ниң ИХЯ-ның кадрлар килдизиниң меңээ сүмелээни криминалдыг милицияның тускай даалгалыг отрядының салбыр начальниги, милицияның майору Олег Хоолур-оолович Ооржак-биле ужуражып чугаалажырын сүмеледи.

О.Х.Ооржакты тып алыры база беле эвес болду, бир чеде бээримге, Чечняже чоруй барган болган, азы көдээ кызыгаар кожууннарже сургакчылап чоруй баар. Берге, чай чок ажылдыг офицер болду. Баш удур чугаалажып тургаш, ужуражыр аргалыг болдум. Ооң өскөн-төрөөн чурту Тываның төөгүзүндө алдын үжүктөр-биле кири бижиттинген Алдан-Маадыр суур. Бичизинден тура ада-ие деп чүве көрбөөн, өскүс өскөн болгаш амыдыралын үнелеп билер кижилерин бирээзи. Кады төрөөн чаңгыс угбазы Алдан-Маадыр ортумак школазының директору З.Х.Султамуратова чаңгыс дунмазын өскүзүндө өскүсүрөтпейн өстүргеш, амыдыралдын улуг оруунче үдеп каан кижилер болду.

1983 чылда Бора-Тайга ортумак школазын дооскаш, бир чыл иштинде ол-ла школага күш-культура башкылап амылдааш, 1984-1986 чылдарда шериг албанын Красноярск хоорайга эрттирген. Шериг албанының соонда Кызылдың башкы институтунга өөренип киргеш, ону чедишкенин дооскаш, 1992 чылда иштики херектер органынга ажылдай берген. Чуртта тургустунуп келген сандаргай чоруктун түңнелинде, республикага кем-херек үлгедир чорук көвүдээнинден аза корум-чурум айтыры нарыгыдап келгени-биле ИХЯ-га хөй-ниитиниң корум-чурумунун айыыл чок чоруун хандыраар эргелелдин дүргөн хөдөлүр отрядын тургускан. Оон баштайгы салбыр даргазынга О.Х.Ооржак ажылдап эгелээш, бо хүннерге чедир ажылдап чоруур.

Оон даштындан көөрге, дуртсыны ортумак-даа болза, эътханы мөге кижилер дораанна илден көстүп турар. Тыва хүрешке республиканың шыраак мөгелериниң бирээзи чораан. Хостуг хүрешке 1-ги разрядтын мөгези. "Трудовые резервы" спорт ниитилелиниң РФ-тин бирги чери дээш болган маргылдаага тыва, якут хүрештерге чемпионнап, ол ниитилелдин РФ-тин чыныгы командазының кежигүнү чораан. Шой көдүрениң республиканың үш дакпыр чемпиону. "Динамо" спорт ниитилелиниң ат-алдарын чаңгыс эвес удаа камгалап келген республиканың хоочун спортчуларының бирээзи. Ынчангаш иштики херектер органының эң берге килдизинге ажылдаарынга оон спортчу дадыгышкыны, күш-шыдал кижизидилгези онзагай чери ээлеп чорууру таварылга эвес.

Иштики херектер органынга ажылдап келгеш, О.Х.Ооржак бодунун салбыры-биле 4 катап Чечен Республикаже дайынчы албан-хүлээлгезин күүседип чорааш келген. Бир дугаар Чечняже 1999 чылдың сентябрь-октябрь айларда чораан. Ийги чечен дайынының эгелээни тузу. Кавказка ислам күрүнени тергүзар дээш чечен дайынчырактар

Дагестан Республикаже халдап кирип келген болгай. Ынчан Тывадан барган 15 кижиниң отряд командириң оралакчызының хүлээлгезин күүседип чораан. Ол баргаш, Дагестанның Кызыл-Юрта хоорайга бүдүн республиканы чырык-биле хандырып турар улуг ГЭС-ти дүн-хүн чок кадарып турганнар. Оларның албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүсеткениниң дугайында Дагестан Республиканың ИХЯ-ның өөрүп четтиргениниң дугайында байыр чедиришкени ТР-ниң ИХЯ-га келген.

Ийи дугаарында база-ла 15 кижилер 2000 чылдың августун октябрьга чедир үш ай иштинде Грозный хоорайның төвүнге турган. Ынчан хоорай чечен дайынчырактардан хосталган, ыңчалза-даа хоорайга кончуг нарын байдал турган, дүне аткылажышкынар үзүктөлбөй турган. Чечняның мурнуу талазында районнарда дайын үргүлчүлөп турган. Ол үеде Грозный хоорайның үрелгенин О.Ооржак кайгап чугаалап орду. Кинодан көөрге делегейниң ийги дайынының үезинде Сталинград кижиниң сагыжына кирер дээр кижилер. Оларның кол-ла харыылап турган айтыры корум-чурум, хоорайны дайынчырактардан арыглашкыны чорудуп турган. Кончуг айыылдыг, берге ажыл дээр кижилер болду. Чүгле мурнуу көөр эвес, бот-боттарын камгалажып, базым бүрүзүндө серемчилелдиг чоруур.

Бүдүн Сибирьден Чечен Республикаже албан-хүлээлгезин күүседип чоруур иштики херектер органның ажылдакчыларын Новосибирск хоорайга чыып алгаш, Петропавловск-Камчаткадан бээр чыып келген шериг-транспорт самолету-биле 500-600 кижини алгаш, Соңгу-Осетияның Моздок хоорайже ужултар. Беш шак иштинде ужул кээр, ол самолета арыланыр чер чок, дыка-ла берге дээрзин база чугаалады. Моздоктан шериг техника, азы вертолет-биле Чечняда турар кезектеринче тарады октаптар. 2000 чылда бүдүн Россияның булуңнарындан келген милицияның каттышкан отрядының командириңге, ТР-ниң ИХЯ-ның сайыдының оралакчызы, милицияның полковниги В.О.Тарыманың турганы, тываларның ат-алдарына өөрүнчүг болбайн канчаар.

Үш дугаарында 2000 чылдың октябрьдан 2001 чылдың февральга чедир 5 ай иштинде албан-хүлээлгезин эрттирер ужурга таварышкан. Дөрт чораанының эң-не бергези борта таварышкан. Чүге дээрге кыш соок, агаары өл-шык, хары чагаш, дораан эрип каар. Ынчан Чечняның Новогрозинск районун Центро-рой дээр дагга турганнар. Бо районун девискээринге байдал

ИХЯ-ның криминалдыг милицияның тускай даалгалыг отрядының салбыр начальниги, милицияның майору О.Х.Ооржак.

база турум эвес, чурттакчылыг суурларга арыглашкын, хыналда чорудары нарын турган. Ол үеде чурттакчыларның федералдыг шериглерге хамаарылгазы ыңдыг-ла эки эвес. Ынчалза-даа тус черниң чурттакчыларының хөй кези федералдыг шериглерни деткип турар.

Сөөлүндө эң-не узун хуусаалыг 2002 чылдың майдан ноябрьга чедир 6 ай иштинде Чечняга албан-хүлээлгезин эрттиргеш келген. Бо удаада база катап Новогрозинск районун Центро-

Чечен Республиканың Ведено районунун девискээри.

рой даанга турганнар. Сөөлгү чораанынга хамаарыштыр О.Ооржак кысказы-биле мынчаар чугаалады:

— Чечен Республиканың амыдыралын 1999 чылдан бээр таныжып келдим. Дайын болуп турган черни чүү дээр боор, ниити чонун амыдыралы дыка берге боор чорду. Сөөлгү чорааш, амыдыралдың эки талаже эргилип ораарын эскердим. Ылаңгыя тус черниң чурттакчыларының база удуртукчуларының федералдыг шериглерге хамаарылгазы шуут эскерилген. Кым, чүү деп чүвени чон биле берген. Кайда, чүү болу бергенин, дайынчырактар кайыын кээп болурун баш удур сагындырып чугаалай бээр чорду. Федералдыг шериглер чонун бүзүрелин чаалап алганы оон-на илден. Дайындан чон колдуу турупкан. Тайбың амыдырал дээш бөдүүн

чон чүткүп турар. Ол чонун ажылдаарын кайгап ханмас кижилер чордум. Мал шуут эндерик. Мал, чер ажылы дээш дүн-хүн чок ажылдаар улус болду. Ба-жыңны көөрге, кезээ фундаментизин салып турар, эртен көөрге, орту чедир тудупкан боор. Та кажан кылып турар улус. Грозный хоорайга үш ай турган болгаш эки билер-ле болгай мен. Ам көөрүмге, Грозный таныттынмас кылдыр чаарттынып тур. Тайбың амыдырал тургустунуп кел чыдары өөрүнчүг-дүр — диди.

Чечен Республикага бир чыл дөрт ай иштинде албан-хүлээлгезин күүседип чораан Олег Хоолур-ооловичиниң чугаазы-биле алырга, амыдырал чаарттынып, чонун тайбың амыдыралче шилчип ораары

эки. Ынчалза-даа дээрбечи бөлүктөрнүң кол күш даянып турар ваххабиттер дээр дайынчырак бөлүктөрүн үзе узуткаары кончуг берге. Чайын дагларже дезип үне бээр, кыжын чоокшулап чедип кээрлер. Оларны доктаамал даштыкыдан акшалаңдырып турар. Чазылдырышкыны кылганы дээш, ол хамаан-чок чаңгыс федералдыг шеригни офицерин өлүргени дээш төлөвирни ап турар. Ынчангаш ажыл чок кижилер, ылаңгыя аныяктар, дээрбечилерниң кө-

гүлдезинге алзыптар чүвези ында. Чамдык кижилер Чечняга албан-хүлээлгезин эрттирип турган милиция ажылдакчылары хөй акша ажылдап турар деп бодап турар, ам ыңдыг чүве чок. О.Х.Ооржактың чугаазы-биле алырга, баштайгы ийи удаа чоруп турда, онза айыылдыг черге албан-хүлээлгезин эрттиргени дээш акшаны төлөп берип турган. 2001 чылдың майдан эгелээш ону дүжүрүп каапкан. Сөөлгү чорда айда чүгле 150 рубль берип турган. Аш-чем солдат хемчээлге турар, ону экибагай деп чугаалап шыдавас мен дээр кижилер чораан.

Алыс боду спортчу дадыгышкыныга быжыккан болгаш быжыг тура-соруктуг, бергелерден чалданмас кижилерниң бирээзи. Дөрт катап Чечняже чоруп тургаш, ооң чаңгызындан-даа ол ойталап көрбөөн. Шериг

Дайынчы алдар

ЧЕЧНЯ — СЕТКИЛИМДЕ

кижи кайнаар чору дээр-дир, ынаар чоруп ораар, дужаалыңдыг дээр. Чурттуң политиктиг туружунун болгаш чылдың аңгы-аңгы үелеринде Чечняга чоруп турган болгаш тус черниң чурттакчыларының ажыл, амыдыралы, аажы-чаңы, культуразын элээн биле берген кижилер болгаш, ол чонун ажылдаарын, амыдыралга туруштуун кайгап чугаалаар кижилер болду. Дайын төнгөндө болза, ам-даа дээрбечилер дагда чаштынып чыдып алган, бодунун дайынчырактарын тайбың чурттакчылыг суурлар, хоорайларже чорудуп, чазылдырышкынаарны кылып, ак сеткилдиг чечен ажылдакчыларны өлүрүп турза-даа, тус черниң бөдүүн чурттакчылары даартагы хүнге бүзүрелин чидирбөөн.

Чечен Республикага дайынчы албан-хүлээлгезин күүседип чорааш, бистин республиканың иштики херектер ажылдакчыларындан 9 кижилер амы-тынындан чарылган. Яамының эвээш санныг ажылдакчыларынга ол улуг чидириг болбайн канчаар. Ынчалза-даа О.Х.Ооржак бодунун салбыры-биле дөрт катап Чечняже чорааш, аас-кежик болуп, чаңгыс-даа чидириг чок, менди-чаагай чанып кээп турганнар. Бодунун ажылдакчыларынга шыңгыы негелделиг, херек апарганда камнап-даа, камгалап-даа билер командирниң бирээзи. Ынчангаш эш-өөрүнүн, ажылдакчыларның хүндүткелдин чаалап алган. Оон "Чечня мээң сагыжымдан уттундурбас" деп чугаалап органында ужур-ла бар. Шынап-ла, бо оранга албан-хүлээлгезин эрттирип чораан солдат-даа, офицер-даа амыдыралдың аар-чиигин караа-биле көөр, холу-биле тудар апаар.

Хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалына ак сеткилдиг, үрөттүңдүг ажылы дээш РФ-тин Чазаның болгаш РФ-тин ИХЯ-ның дыка хөй шаңналдарына О.Х.Ооржак төлөп болган. РФ-тин Президентиниң Чарлы-биле "Хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалының тергини", РФ-тин ИХЯ-ның сайыдының дужаалы-биле "Ажыл-албанынга эрес-дидим чоруу дээш" деп медальдар-биле база "Ажыл-албанынга ачы-хавыязы дээш" херек демдээниң бирги чергези-биле болгаш эске-даа хөй санныг шаңналдарын эдилекчизи.

Ооржактарның өг-бүлөзи эйнайралдыг, бот-боттарын кезээде деткижип чурттап чоруурлар. Өөнүң ишти Оксана-биле адазының соон салгаар ийи оолду эки өөрөдилгелиг, сагылга-чурумнуг өстүрүп ораарлар. Оксана — онза бүдүштүг кижилерниң бирээзи, өөнүн ишти узун хуусаалыг албан-хүлээлгезин эрттирип чоруптарга, оолдарын адазын чоктаптайн, азырап өстүрүп ораар. Ие кижиниң караа чымчак, холу чөмзиг деп чүве ыңдыг-ла болгай.

Сергей ХЕРТЕК.

ИНДИЯДАН ИЗИГ БАЙЫР

2003 чылдын январь 11-ден 21-ге чедир Индияның Подгайа деп хоорайга Чырыткылыг XIV Далай-лама башкы Калачакра өөредилгезин эрттирген. Ол үеде Индияның аңгы-аңгы хүрээлеринде өөренип турар тыва оолдар база Тывадан ол өөредилгеге киржири-биле четкилеп келгеннер буддист хуурактар-биле кады чурттап, ужуражып чугаалажыр аргалыг болган бис. Индияда аңгы-аңгы чылдарда өөренип кирген сүргуулдар-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының Шажын организациялары-биле харылзаа тудар бүрүн эргелиг төлээзи Камбаа Биче-оолдуң интервьюсун парладывыс.

— Дели хоорайның аэропортуна бисти Аганак Хертек уткуп алды. Бир эвес ол келбээн болза, бистин аравыста англи, хинди, тибет дылдар билер кижжи чок. Самолетка чорааш-ла, англи дыл кырынга анкета долдурарынга бергедээн бис. Аганак Хертек ол дылдарның кайызынга-даа арыг чугаалажыр болду. Ол Индияже 1998 чылда өөренип кирген. Чырыткылыг XIV Далай-ламаның чурттап, ажылдап турар хоорайы Дхарамсалада буддизм философиясының диалектика институтунда өөренип турар. Бистин оруувусту улаштыр шуудадып, аалчылар бажыңыга чедирип, Дели хоорайга экскурсияладып, Подгайа хоорайга чедер поездиге олурткаш, үдеп кагды. Ол хоорайга келиривиске, Гоман дацанда өөренип турар тыва оолдар база четкилеп келген болду. Олар база шоругу аажок, тибет, хинди дылдарга чугаалажып билер кылдыр өөренип алган болдулар. Ынчангаш оларның ачызында Ыдыктыг черлерже экскурсиялаар, хоорайда хей хүрээлерни, субурганнарны сонургап көөр, садыглар, чөмөнчилге черлеринге баар аргалыг болдувус. Ынчангаш силерге Индияда өөренип турар оолдарывыс-биле кыска чугааны сонургаттым.

— Аганак Шорсович, кандыг амыдырап, өөренип турарыңар дугайында чангыс чер-чурттугларыңарга сонургадып көрүңерем?

Аганак ХЕРТЕК:

— Бо чайын Тываже чанып чорааш, 2002 чылдын декабрь 7-де чедип келдим. Мурнуу Индияның Гоманг хоорайда 13 лама, хуурактарывыс өөренип турар. Дхарамсалада 4 кижжи бар бис. Оларның бирээзи Тываның Камбы-ламазы турган Долаан Куулар башкы. Ол Ыдыктыг XIV Далай-лама башкының хүрээзинде өөренип турар. Эмчи институтунда Дозур-оол Уванчаа бар. Эрткен чылын Тывадан бир уруг келди. Ол болза Кызыл хоорай чурттуг Алдын-Кыс Лаа-дыр. Бо хүннерде ооң өөренириниң дугайында айтырыгны дугуржуп, шийтпирлеп алдывыс. Тибетке Шагааны байырлап эрттирген соонда, Индияда эн-не ыдыктыг, кыс ламаларның арны бооп турар Дхарамсала хоорайда Команыг деп улуг хүрээге өөренир. Кылыр чүүлдерни шуптузун кылып каан бис. Ам чүгле эки өөренири арткан. Бодунуң эки чурумнуг болурундан өөредилгениң түннели хамааржыр. Ол дээрже

Тывага база бир чаа чүүл болуп турар. Шаанда Тывага хүрээлер хей-даа турган болза, кыс улус өөренир хүрээ турбаан. Мен бодум буддизм философиязын болгаш тибет дыл талазы-биле өөренип турар мен.

— Вирги кварталда Тыва Республикага Шагаа байырлалын, Ада-чурттуң камгалакчылар хүнүн, Бүгү делегейниң херэженнер хүнүн байырлап эрттирер болгай. Бо байырлалдар таварыштыр тыва чонга чүнү күзээр силер?

— Хой чылын уткуп алып Шагаа болгаш өске-даа байырлалдар таварыштыр бүгү тыва чонга шаптаразыннар, моондактар эвээш болурун, амыдырал-чуртталгага чедишкенин буянныг ак орук-биле, шын ажыл-үлө-биле чедип алырын йөрээрдир мен. Бүгү-ле аргаларны ажылгап тургаш, хайлыг-бачыттыг чүүлдерни, арагалаашкын, оор-сук, кем-херек үүлгедир, каржы-жагага болуп чүүлдерни эвээжедип, кижжи бүрүзү бодун боду чагырып, өскелерге дуза болуп, кижилерге хора чедирбейн чурттаарын күзээрдир мен. Ооң-биле чергелештир бо хүннерде улуг онза болушкун: Ыдыктыг XIV Далай-лама башкы сарыг шажынның Калачакра тантразының сагылын берген улуг өөредиг эрткен. Бо өөредилгеге Тывадан хей кижжи келген-дир. Ол дээрже Тыва чонун хей-ады бедип, шажын-чүдүлгезиниң сайзырап турарының демдээ. Ынчангаш бо келген сарыг-шажынчыларга ак орукту күзеп, чорук-херээ эки бүдерин, маңа өөренип, дыңнап алган бүгү чүүлдерин чангыс бодунга эвес, өске-даа кижилерге чугаалап чедирип, шак бо ыдыктыг өөредигниң айызын улаштыр тарадыр боор деп күзевешаан, бо келген кижилерге, Тыва чонувуска ак орукту, ааскежикти күзеп йөрээрдир мен.

Дозур-оол Уванчаа 1996 чылда Индияже өөренип кирген. Ам Дхарамсала хоорайда эмчи институтунда өөренип турар. Сарыг шажын талазы-биле ады Шерчин башкы.

— Шерчин башкы, Индияда өөренип турар хуурактар дугайында чугаалап берип көрүңерем.

— Индияда хуурактарның келген үези аңгы-аңгы. Эң-не хей өөренип турар кижжи Сат Апыш-оол. Оон артканнары чаа оолдардыр. Олар келген чуртунуң агаар-бойдузунга, чонунуң аажы-

чаңчылдарыңа, аш-чөмөңгө өөренип чаңчыгып турарлар. Өөредилгези база чаа эгелээн. Ынчангаш онзалап чугаалапкы дег чүве чок. Ынчалза-даа өске чурт болгаш кончуг улуг ылгалдар кестүп турар: чонунуң культуразы, кижилерниң чуртталгаже, делегейже тускай көрүжү кончуг солун. Бо оолдар анаа-ла ниити өөредилге черинде өөренип келбээннер болгай. Болар болза шажын-чүдүлгө, бодунуң чону, чер-чурту, келир үези дээш өөренип келген. Ынчангаш оларның күзөлдери, бодалдары, көрүжү тускай болуп ужурулуг. Бистер болза XIV Ыдыктыг Далай-ламаның тускай улуг өөредилге берген черинде Тывадан келген улустарывыс-биле ужуражып турарывыс кончуг өөрүнчүг болуп турар-дыр.

— Индияда элээн чылдар болу берген-дир силер. Силерниң өөредилгениң кайы хире шуудап турарыңар?

— Баштай 1996 чылда келгеш, бир чыл чартык болган мен. Бо ийи дугаар келгеним бо. Ниитизи-биле 4 чыл болдум. Баштай келгеш, философия талазы-биле өөренип турдум. Ам тибет медицина талазы-биле өөренип кирдим. Бир чыл болгаш, соксап кааным ол. Моон сонгаар өөредилгениң байдалы кандыг болурун чугаалап шыдавас-тыр мен. Бодум тыва чонунуң келир үези, культуразы, кадыкшылы дээш сагыжым аарып чоруур мен. Эмчи талазы-биле улаштыр өөренимзе деп күзелим улуг.

— Бо Подгайа хоорайга Калачакраңың өөредилгези улуг шуулган болуп эрткен. Делегейниң хей-хей чурттарыңдан кижилер келгениң көрдүвүс. Бо өөредилге дугайында бодалыңарны чугаалап берип көрүңерем?

— Бо өөредилге дээрже 2500 чылдар бурунгаар, Бурган башкы бо өртемчейге саадап турган үезинде, Шамбала оранының хааннарынга, ызыгууртаннарга белек кылдыр өргээн, оларның чуртталгага боттандыраар өөредии бооп турар. Ынчангаш бо үеден бээр бөдүүн кижилер аразыңа үзүктел чок тарап келген өөредиг. Ынчалза-даа мындыг делгеми-биле чон аразыңа эрттирбейн чораан. Ону хөлчөк кысказы-биле хей эвес кижилер аразыңа боттандырып, боттары ааскежикти чедип ап чорааннар. Амгы үеде ук өөредилгени бөдүүн чон аразыңа непередип турары

— кончуг улуг өөрүшкү-дүр. Ыдыктыг XIV Далай-лама башкы 20 ажыг мындыг өөредилгени эрттирген. Бо өөредилге Будда Шакьямуни Башкывыстың Чырыткы четкен черинде болуп турары анаа эвес. Делегейниң аңгы-аңгы булуңнарыңдан янзы-бүрү нацияларның кижилери кээп, кандыг-даа сөөк-язы ылгашпайн өөренип

турурын буддизм өөредилинин улуг чедишкени деп билип турар мен. “Калачакра” деп сөс санскрит дыл кырында бооп турар, тибет дылда “Дунхор”, тыва дылда “Тениң дугую” дээн. Бүгү өртемчей 5 кезектерден тургустунган: чер, суг, агаар, от, хат. Бо чүүлдерниң аразыңа дески байдал турар болза, чырык өртемчейге оожургал, тайбың турар. Өөредилгениң кол ужурудузаны бо 5 чүүлдү оожургадып, чангыс черге мөөңнеп дески-лээри болур. Ыдыктыг XIV Далай-лама башкывыс делегейге тайбың турзун дээш бо өөредилгени калбаа-биле аңгы-аңгы чурттарга эрттирип турар.

— Шерчин башкы, тыва чонувуска чүнү күзеп каар силер?

— Чонумга эпиг-найыралдыг болуп, арага-дарыже сунду чок, хей-ады, сагыш-сеткили бедик, бажыг туруштуг, ажылгыр болурун күзээр кижжи-дир мен.

Гоман хоорайда чурттап, өөренип турар Сергек МОНГУШТАН айтырыг:

— Сергек, кандыг чурттап, өөренип тур сен?

— Чүгээр өөренип тур мен. Чогум чурттап турар черивис эки, ажырбас. Шагаа таварыштыр дөргүл-төрелимге Индиядан изиг байырдан чедирип каар-дыр мен, даайымга база.

— Даайың ады кымыл?

— Донгак Дмитрий Калчанович.

Баадыр Аян Самагалдайдан келген. 2002 чылда кирген оолдарның эң бичиизи 1990 чылда төрүттүнген. Ынчангаш Индиядан изиг байыр чедирери-биле Аянга сөс бээр-дир.

Аян БААДЫР:

— Экии, авай! Мен эки тур мен, ажырбас. Менче дыка сагыш човава. Чогум ажырбас өөренип тур мен. Тывалар келген, дыка өөрүнчүг-дүр. Ам бөгүн чоруур деп турлар. Бис оларны үдээр дээш белең олур бис. Шупту тыва чонга изиг байырым чедирдим.

Индияда ниитизи-биле 17 тыва сургуул өөренип турар. 1996 чылда 5 сургуулду Чазактан акша-төгери-биле деткип тургаш, өөредип чоруткан турган. Оларның 4-ү өөредилгезин кагаш, чанып келгеннер. Ам чүгле Сат Апыш-оол (Лодой башкы) 7 чыл улаштыр өөренип турар. 2001 чылда — 2, 2002 чылда — 11, 2003 чылда — 1 сургуул өөренири-биле четкен. Олар ам шуудап өөрени берген. Ынчангаш бо өөренип турар хуурактарга амыдыралга тургустунуп келир бергелерни ажып эрткеш, улуг чедишкенин чедип ап, сарыг шажынның өөредиин эчизинге чедир меде-реп билип алгаш, Тывавыска улуг эртемниг лама башкылар бооп чедип келирин күзээр-дир мен.

Камбаа БИЧЕ-ООЛ, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Шажын организациялары-биле харылзаа тудар бүрүн эргелиг төлээзи.

ЧЕЖЕНИ ЧАРЫГДААРЫЛ?

Бистер, үндүрүг төлекчилери, ам болур сонгулдаларга чеже акша чарыг-даар ирги бис?

Бо айтырыгга РФ-тин Төп сонгулда комиссиязының даргазы Александр Вешняков мындыг харыыны берген:

— Күрүне Думазыңга сонгулдаларга 2003 чылдың бюджетинде 3,5 млрд.рубльди бээрин көргөн. Декабрь айда РФ-тин президент сонгулдаларыңа белеккелдер база эгелээр, аңаа 4,4 млрд.рубльди чарыгдарын көргөн. Күрүнеңиң “Сонгулдалар” деп электроннуг системазын сайзырадырыңа болгаш ажылгаарыңа 1,3 млрд.рубльди чарыгдарын. Сонгулдаларның чаа хоойлузун езугаар сонгулда кампаниялары эгелеп турда, партиялар күрүнеден кандыг-даа дузаламчы албас.

Акша-хөреңгини чүгле “төнчү түнелди” барымдаалап, чижек-биле бир бадылаашкыңа бир рубль бээр кылдыр тодараткан. Сонгукчуларның 3-тен эвээш эвес хуу бадылаашкыңарын алган партия ындыг хөреңгини алыр.

Эрткен сонгулдаларның түннелдери-биле 12 партия күрүнеге өрелиг арткан. “Бүгү-россияның улусчу политиктиг партиязы” 220 муң, “Социал-демократтар” — 150 муң, “Күш-ажылчы Россия” — 55 муң рубль өрелиг. Күрүнеңиң теле-радиокомпанияларыңа 22 партия болгаш бөлүктөрүң өрөзи 618 млн.рубль четкен, ооң иштинде РЛДП-ниң өрөзи 3,5 млн.рубль, ынчангаш 2003 чылдың сонгулдаларыңа халас эфир шагын В.Жириновскийге бербес деп шийтпирлээн.

(“АиФ” солундан).

ЧАА ОРГАНИЗАЦИЯ

Республиканың очулдурукчуларының ниити хуралы эрткен пятница хүнүнде Парлалга бажыңыга болуп эрткен. Тываның очулдурукчуларының ассоциациязын (каттыжылышкыны) ол хуралга тургускан. Очулдурукчуларның организациязын тургузар дугайында айтырыгны ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту деткээн. Очулдурукчулар организациязының мурнунга дараазында үш кол сорулга салдырган: бирээде, республикада очулга ажылын үндезини-биле экижидеринге идигни бээр, ийде, мергежилдиг аныяк очулдурукчуларны белеккээринге, өөредиринге идепкейлиг киржир, үштө, очулдурукчуларның дүрүм езугаар эргелерин болгаш эргажыктарын камгалаар.

Очулдурукчулар ассоциациязының баштаар черинин кежигүннеринге хоочун журналистер болгаш очулдурукчулар Александр Дембирельди, Юрий Дарбааны, Маадыр-оол Калчанни, Николай Кууларны, Вячеслав Салчакты, Седен Хертекти сонгаан. Баштаар черниң даргазыңа Алексей Дугержаа, секретарыңа — Виктор Даңзы-Белек олар сонгуткан.

Очулдурукчулар ассоциациязының Уставының төлөвилелин чогааткан болгаш ону очулдурукчуларның дараазында болуп хуралыңа хүлээп алырын дугурушкан.

Алексей АИР.

Грипп болгаш тыныш органнын вирустуг халдавырлыг аарыглары (ТОВХА), чижээлээрге, парагрипп, аденовирус, РС-халдавырлары дыка хөйүбиле тарап нептерээн болгаш ук аарыглардан аарбаан кижилер барык чок, чамдыктар харын-даа колдуу чагыс эвес удаа ол аарыглардан аараан бооп турар. Грипп халдавырының үезинде хоорай, суурларның чурттаачылары 15-тен 60 хуу чедир аарып болур.

Амгы үеде грипп болгаш ТОВХА хамчыктары Россия Федерациязының девискээрлеринде, ылангыя Тыва-биле кожа Иркутск, Омск, Новосибирск областарында аажок нептереп, Тывага чедип кээри мыяда апарган. Амгы хүннерде Тывада ТОВХА халдавырындан 754 кижилер (оларның 580-и назы четпээн уруглар), грипптен 2 кижилер аарып турар.

Ук аарыгларның өөсүдүкчүлери чараа азы шык тыныштын хензиг дамдызы-биле аарыг кижиден кадык кижиге агаар дамчыштыр халдай бээр. Ук аарыглардан кижилерниң хөй аарыыр чоруу күскү, кышкы үелерде болур. Чүге дээрже грипптиң болгаш ТОВХА-ның вирустарының шык, кудуку температуралыг черлерге чурттаар арга-шинээ улуг, үр болур. Ол үелерде кижилерниң мага-бодунуң ук аарыгларга удур камгаланыр шынары кудулай бээр.

Грипптен хөй кезинде улуг хоорайларның чурттаачылары хөй аарыыр. Ындыг байдалды хөй-ниити черлеринге, аргыжылга транспорттарынга, кудумчуларга кижилерниң сырый харылзаазы тургузуп турар. Чон аразында эң камгалал чок бөлүк — чаш болгаш школачы элээди уруглар, халдавырлыг эвес хоочу аарыг кижилер, кырган пенсионерлер бооп турар.

Чогум-на ол "айыылдыг" бөлүктүң кижилериниң аразында халдавырлар үезинде каданнаашкындар болуп, хөрекке, өкпеге дегдиришкинер, арынның нерв аарыы, менингит, чүрек-дамыр болгаш эске-даа халдавыр чок аарыглар тыптып кээп болур. Ол бөлүктүң аразында эмчиге чыдар, өлүр чоруктар хөй. Өлгөн таварылгаларның 70 хуузу грипптен эвес, оон каданнаанындан бооп турар. ТОВХА болгаш гриппти чүгле

аңаа удур профилактиктиг хемчеглер болдурбайн барып болур. Аргалыг-ла болза тарыдып алыры эң идегелдиг.

Амгы үениң тарылга вакциналары чүгле халдавырлардан эки камгалаар эвес, мага-ботка бичии-даа хора чок бооп турар. Олар-биле гриппке удур 6 айлыг чаш уругдан эгелээш, ушпачөнүк кырганнарга чедир тарып болур. Ук вакциналарда дириг вирустун чогу тарылга соонда грипптен аарып берип болур байдалды шуут тургуспайн турар. Ындыг тарылышкындар халдавырлардан өлүр чорукту 60-70 хуу, хөрекке, өкпеге дегдирер чорукту 50-55 хуу, ТОВХА-дан аарыыр байдалды 50-60 хуу кызырып, болдурбайн турар.

ОЛ ЧООКШУЛАП ОЛУРАР — КАМГАЛАНЫҢАР!

Тарылышкындардан аңгыда (бир эвес тарыдып ап шыдавайн барза) кижилерниң организмге халдавырларга удур шынары чамдык эмнер дыка күштелдирер. Оларга гомеопаттыг эмнер: **афлубин, сандра, фито-препараттар: элеутерококк, эхинацея, витаминер, алликор, рибомунил, алгирем, ИРС-19, оксоллиновая мазь** дээш, өскелер-даа хамааржыр. Эң эки эмнерге **ремантадин, алгирем** (бир хардан өрү уругларга сироп) хамааржыр. Олар грипп халдавырларындан кижилерни 80 хуу камгалаар.

Ол бүгү эмнер халдавырлардан кижилерни шуут 100 хуу камгалап шыдаас. Тарылганы-даа кылдыртып ап, үстүнде адаттынган дузалал эмнерни-даа кады ажыглаар болза, камгалал улам күштүг болур.

ТОВХА болгаш грипп аарыгларының демдектери тыптып келзе, бажыңындан үнмейн, эмчи чалаары эргежок чугула. Үезинде эмчи дузазын алыры, аарыг кижини эрте аңгылаары чүгле кадык кижилер-биле оон өөредилге черлеринге, аргыжылга транспорттарынга, ажылга, эмнелгеге, хөй-ниити черлеринге харылзаазын үзер эвес, аарыгны каданнаарын болдурбас. Аарыг кижилер ажаар апарган кижилер тарыдып, халдавырдан камгаланырының хемчеглерин алырын утпас болза эки.

ТОВХА-дан болгаш грипптен

Грипп

аарыыр чорукту хамчыктар үезинде болдурбазында дараазында сүмелер хамаатыларга дузалаар.

Агаарга вирустарның чыгырып болдурбазы-биле ажылдаар черлеринерни, бажыңнарыңарны үргүлчү агаарладып, салгынадып ап турунар.

Мага-бодунар доңурбанар. Бир эвес доңурар болзунарза, мага-бодунарның ТОВХА болгаш грипп халдавырларынга удурланыр күжү кошкыа бээр.

Бажың иштинде шала, этсеп, мебельдер кырында доозун-биле кады чыдып алган вирустарны аштаары-биле

оларны өл союндак-биле чодары эргежок чугула.

Үргүлчү арыг агаарлыг черлерге чоруурун оралдажыңар.

Кожа бажыңнар, театрлар, хөй-ниити черлери баарын эвээжедиңер. Чогум-на хөй улус чыгыпкан черлерге хамчык үезинде халдавыр чыпшырып ап болур.

Чемненерде үргүлчү чаа ногаа аймаан хөйну ажыглаңар. Чесноктан, согуна аймаандан хөй ажыглаңар. Оларда вирустар болгаш эске-даа микроорганизмнер өлүрер бүдүмелдер бар.

ТОВХА-дан болгаш грипптен аарып берзинерзе азы кандыг-бир чок кижинер аарып берзе, ону дораан кадык кижилерден аңгылаңар. Үе-шаанда эмчи дузазындан дилеңер. Эмчилерниң чагыын утпайн, үргүлчү күүседип чоруңар. Кадык болуңар. Силерниң кадыңардан чурттуң экономиктиг, политиктиг, культурлуг сайзыралы, нийтиледдиң кадыкшылы, чаш ажы-төлдүң келир үези хамааржырын утпаңар. Аарып-аржып шүүдээри ы ол тарыдышкың кылдыртып алырындан хөй акша-тегерик чидирер карылгалыг дээрзин утпаңар. Кадык-ла болуңар!

Снежана ОНДАР.

ТР-ниң күрсанэпидхайгаарал төвүнүн халдавырларга удур салбырының эргелекчизи.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНЫҢ, БУДУРУЛГЕ ЧЕРЛЕРИНИҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ, ПРОФЭВИЛЕЛ КОМИТЕТТЕРИНИҢ ДАРГАЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Тыва Республиканың Хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел комитеди уругларның Чагытайда "Орленок" лагерин өй-шаанда белеткеп алыры-биле 2003 чылдың чайгы путевкаларынга чагыгларны хүлээп ап база садып турарын дыңнатты.

СЕЗОННАРЫ:

- ◆ 1-ги сезон июнь 17-ден июль 1-ге чедир;
- ◆ 2-ги сезон июль 1-ден июль 15-ке чедир;
- ◆ 3-кү сезон июль 15-тен июль 29-ка чедир;

◆ 4-кү сезон июль 29-тан август 12-ге чедир.

Путевканың өртээ кооператив системазынга 2500 рубль, ажыл-агыйның эске адырларынга 3000 рубль.

Дыштаныр назылыг уруглар 7-ден 14 хар чедир болур. Улуг назылыг уругларны хүлээп албас.

Айтырып алыр чери: Кызыл хоорай, Шетинкин-Кравченко кудумчузу, 31, кабинет 308, телефону 3-02-05.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң ынак ававыс **Клара Донгаковна САЛЧАК** февраль 27-де 44 харлаар. Ол Мөңгүн-Тайга кожунунун хереглекчилер нийтиеллинде 26 чыл дургузунда садыгжылап ажылдап келген. Ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, буянның кежик-чолду, үлегерлиг чараш аажы-чаңы-биле бистиң аравыска ам-даа хөй чылдарда чурттап, омак-хөглүг болурун күзевышаан, бисти өстүрүп кижизидеринге берген буяны дээш черге чедир мөгөйдивис.

Уруглары: Аяна, Айдыс, Саяна, Айбек, күдээзи Каптагай, кенни Шеңне, бичии уйнуу Айрадчиктен.

"Чон аразында — авам караа чымчак,
Бурут аразында — хун караа чылыг"

деп чиге-ле чугаалаан.

Бистиң ававыс **Антонида Чындаевна ОЮН** шак-ла ыңдыг. Беш кысты, бир оолду чырык черге бодараткан ие. Буянның ававыс ачызында дөгеревис өг-бүлелиг, ажы-төлдүг, ажыл-агыйлыг, амыр-менди чурттап чор бис. Ажыл-ишчи ававыс Антонида Чындаевнаның буянында бут кырынга өскөн уявыстан быжыг туруштарлыг, чалгынарлыг херии ужуп үнгүлээн бис.

Делегейниң Херээженнер байырлары Март 8-ти болгаш ававыс төрүттүнген хүнү март 5-ти таварыштыр бисти өстүрүп кижизидер дээш оон үндүрген күжүн төлеп шыдаас-даа болзувусса, бүгү-ле дээжи кежиктерни, узун назынын күзевышаан, дараазында одуругларны бараалгаттым:

АНЬЯКСЫЫ АМ-ДАА ХЕВЭЭР

Аваларны хүндүленер!
Ава — Бурган, Хун-дүр.
Ава — Бүзүрел-дир.
Ава — Алдын сөс-түр.

Ажы-төлүн оттургаштын,
Аштанзын дээр,
чемнензин дээр.

Авам кажан үне бээрге,
Артында-ла саарзык ышкаш
Авам күжүр кирип кээрге,
Арным чымчак, чылыгар мен.

Өөрүшкүм, муңгаралым
Авам-биле үлежир мен.
Өртээ турбас сүмелерин
Өргүп, сөңнээр ынак авам.

Авамның ам назы дөгээн,
Адак-бышкаа аартаваан.
Ажыл-ишке кежээзинден
Аньяксыы ам-даа хевээр.

Авам эрте туруп кээрге,
Ажы-чеми белең турар.

Ирина БЮРБЮ.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ С.ПЮРБЮ АТТЫГ УЛУСЧУ ЧОГААДЫЛГА ТӨВҮ

"ЫНАКШЫЛДЫ ЫРЛАП ТУР БИС — 2002"

чылдың ырызынга радио-конкурстун түңнел концерти В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга **МАРТ 1-де 17.00 шакта** болурун дыңнатпышаан, көрүкчүлери чалап тур.

Конкурса радиоэфирниң болгаш тыва эстраданың "сылдыстары" киржир.

ӨРТЭЭ 100 рубль.

**Айтырар телефоннары: радиода — 5-12-74
УЧРТ-де — 1-12-05
театрда — 1-11-41.**

1948 чылда төрүттүнген **Ногаан-оол Дүдүкпенович МОНГУШТУҢ** адынга Кызылдың уран чүүл училищезиниң 1972 чылда тывысканы сериязы У № 462632 дипломунун **читкенин барымдаалааш**, ону күш чок деп санаар.

"Шын" солунну дамчыштыр

Бистиң ынак уруувус, дунмавыс **Надежда Наадымовна САРЫГЛАРНЫ** сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскен бүгү чонувуска, Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржакка, ТР-ниң Дээди судунга, ТР-ниң чаргы чарар судьяларынга, ТР-ниң Шүүгү херектер яамызынга, ТР-ниң суд департаментиниң эргелелинге, Кызыл хоорай судунга, Бай-Тайга, Барыин-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Кызыл, Чаа-Хөл, Таңды судтарынга четтиргенивисти "Шын" солун дамчыштыр илереттивис.

Төрелдеринден.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru
Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазан болгаш "Шын" солун редакциязының коллективни.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдистер — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8092. Чагыг 24.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулдузгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш эске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.